

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 6, December 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.948

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 19.08.2020 Kabul Tarihi: 19.10.2020

Atıf Künyesi: Arafat Yaz, "Mervânî Hükümdarı Ebü'l-Kasım Nizâmüddîn Nasr", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, s. 2919-2942.

Mervânî Hükümdarı Ebü'l-Kasım Nizâmüddîn Nasr

Marwanids Ruler Abul Kasim Nizamuddin Nasr

Dr. Arafat Yaz

ORCID No: 0000-0001-9780-3878

Milli Eğitim Bakanlığı

Öz

Bu araştırmamızda 978 ile 1085 yılları arasında Diyâr-ı Bekr ve çevresinde kurulmuş olan Mervânîlerin beşinci hükümdarı Ebü'l-Kasım Nizâmüddîn Nasr'ın hayatı ele alınmıştır. Ülkesinde yaptığı imar faaliyetleri nedeniyle övülen Nizâmüddîn döneminde Anadolu'da büyük hadiseler yaşanmıştır. Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle zamanında Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkler, Nizâmüddîn'in hükümdarlığında Anadolu'ya hâkim olmak için Bizanslılarla mücadele etmişlerdir. Araştırmamızda Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasında vuku bulan savaşlarda Mervânî Kürtlerinin aldığı role değinilmiştir. Bu dönemde Mervânîlerin komşularıyla ilişkileri ele alınmış ve Nizâmüddîn'den geriye kalan eserler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Mervânîler, Nizâmüddîn, Meyyâfârikîn, Diyâr-ı Bekr

Abstract

In this research, the life of Abul Kasim Nizamuddin Nasr, who was the fifth ruler of the Marwanids state which was founded between 978 and 1085 around the Diyar Bakr, is investigated. Significant events took place in Anatolia during the Nizamuddin period, who was glorified for his public improvement activities within the country. They first came to Anatolia during the time of Nizamuddin's father Nasrüddevle, the Turks, fought with the Byzantines to dominate Anatolia during the Nizamuddin's rule. The role of Marwanid Kurds in the wars between the Byzantine Empire and the Seljuks is mentioned in our research. During this period, the relations of the Marwanids with their neighbors are discussed and the works remained from Nizamuddin are tried to be located.

Keywords: Kurds, Marwanids, Nizamuddin, Meyyafariqin, Diyar Bekr

1. Giriş

Mervânî Devleti, Bâd b. Dostık (978-990) tarafından 978 yılından sonra Diyâr-ı Bekr ve çevresinde kurulmuştur. 978 senesine gelinirken Hamdanîler ve Büveyhîler taht kavgaları ile çalkalanıyordu. İç çekişmeler Büveyhîlerle Hamdanîleri karşı karşıya getirdi. Savaştan sonra Hamdanîlerin Diyâr-ı Bekr ve çevresindeki gücü kırılınca, Mervânî Devleti'nin kurucusu Bâd b.

Dostuk, daha önceden hâkimiyet kurduğu alanlarda Büveyhîler tarafından tanınmak istedi. Bu talebi nedeniyle neredeyse kellesi alınacakken kurtuldu ve kendi başına hareket etmeye başladı. Daha önceden mücadele ettiği Bizanslılarla ittifak kurdu ve Büveyhîlere karşı koyup Diyâr-ı Bekr'e egemen olmaya başladı. Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve'nin ölümünden sonra da Musul'u alıncaya kadar durmadı. Musul'u aldıktan sonra yönünü Büveyhîlerin hükmettiği Abbâsî hilafet merkezi olan Bağdat'a çevirip onları ortadan kaldırmaya koyuldu ancak savaş kaybedince bu planını gerçekleştiremedi.¹

Bâd, savaş meydanında öldürüldükten sonra yerine yeğeni Ebu Ali Hasan b. Mervân (990-997) geçti. Ebu Ali, Bâd'ın ölümüyle Hamdanîlerin yıkıma çalıştığı Mervânî Devleti'ni ayakta tutmayı ve güçlendirmeyi başardı. Bu nedenle Mervânîlerin ikinci kurucusu olarak da vasedilmektedir. Ebu Ali, komşularıyla barış içinde yaşamaya çalıştı. Fakat eski Hamdanî taraftarları ile yaşadığı sorunlar, onun öldürülmesiyle sonuçlanan süreci başlattı. Ebu Ali'den sonra kardeşi Mümehhidüddeve Ebu Mansur Said (997-1010) tahta geçti. Mümehhidüddeve, ağabeyinin barışçıl adımlarını takip etmeyi tercih etti. Mervânî veziri ve Sahibü's-Şurta'sı (Polis Teşkilatı Müdürü) tarafından suikasta kurban giden Mümehhidüddeve'den sonra Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle Ahmed (1010-1061) hükümdar oldu. Nasrüddevle, farklı kişiliği ve döneminde gerçekleşen bazı önemli hadiseler nedeniyle Mervânîlerin en çok dikkat çeken hükümdarı oldu. Bu dönemin en önemli gelişmesi Selçukluların tarih sahnesine çıkması ve Anadolu'ya yönelmeleridir. Nasrüddevle, Selçuklulara tabi olup onlar adına hutbe okuttu ve Bizans İmparatorluğu'na karşı cephe aldı. Ölümünden sonra yerine oğlu Nizâmüddîn Nasr (1061-1080) tahta oturdu. Nizâmüddîn'den sonra ise oğlu Nâsırüddevle Mansur (1080-1085) Mervânî iktidarının sahibi oldu. Eski Mervânî veziri Muhammed b. Cehîr, Mervânîlerin sahip oldukları servet ve bazı kötü uygulamaları nedeniyle Selçukluların desteğini alarak iktidarlara son verdi. Mervânî Devleti, İbn Cehîr'in yönetiminde Selçukluların bir eyaleti haline geldi. 978-1085 yılları arasında Diyâr-ı Bekr ve çevresinde hüküm süren Mervânîler, yaptıkları hizmetler ve faaliyetleri ile insanlık hafızasında kalıcı izler bıraktılar.²

2. Kimliği

Nizâmüddîn'in ismi Nasr'dır. Babası Nasrüddevle'nin Ebu Nasr künyesi ile bilinmesi, ona duyduğu sevginin bir göstergesidir.³ Künyesi Ebü'l-Kasım olan Nasr'ın lakabı Nizâmüddîn'dir.⁴ İbnü'l-Ezrak, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kendisine "*Sultanü'l-Ümera*" unvanını verdiğini söylemektedir. İbnü'l-Ezrak da onu "*Sultan Nizâmüddîn*" olarak zikretmektedir.⁵ Babası Nasrüddevle Ahmed b. Mervân, Mervânîlerin en çok bilinen hükümdarıdır. Çoğu yönüyle meşhur İslam tarihçilerinin dikkatini çeken babası Nasrüddevle'nin⁶ on bir oğlundan

¹ İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul t.y., c.9, s.36-37

² İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, Thk. Bedevi Abdullatif A'wad, Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye, Kahire 1959, s.60,80,84,93,178,202

³ El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Thk. Süleyman Cebûrî, Mehdi en-Necm, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2010, c.26, s.258; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, Çev: Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınevi, İstanbul 1990, s.77; Lutz İlish, *Reports Of The State Hermitage Museum LXXIV*, The State Hermitage Publishers, Saint Petersburg 2016, s.143; Stanley Leane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Bologna: Forni Editore, 1967, c.3, s.271-73.

⁴ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.168.

⁵ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, Thk. Bedevi Abdullatif A'wad, Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye, Kahire 1959, s.197; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.167,176.

⁶ Ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb Arnavud, İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996, c.18,97; Ez-Zehbî, *Tarihü'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, c.9, s.13; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Thk: İhsan Abbas, Darü's-Sadr, Beyrut 1977, c.1, s.270; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Thk. Adbullah b. Aabdülmühsin et-Türkî, Darü'l-Hicr,

üçüncüsüdür.⁷ Babası öldükten sonra iki ağabeyi hayatta olmasına rağmen Nizâmüddîn hükümdar olmuştur. Mervânîlerde tahta geçiş teamülüne bakıldığında farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. İlk hükümdar ve devleti kuran Bâd b. Dostık, Nizâmüddîn'in babasının dayısıdır.⁸ Bâd'ın savaş meydanında öldürülmesinin ardından yeğeni ve Nizâmüddîn'in amcası Ebu Ali Hasan b. Mervân hükümdar olmuştur.⁹ Ebu Ali'nin öldürülmesinin ardından, hükümdarlık yapacak yaşta çocuğunun olmaması nedeniyle kardeşi Mümeħhidüddeve tahta geçmiştir.¹⁰ Mümeħhidüddeve'nin öldürülmesinden sonra da çocuklarının olmaması nedeniyle Nizâmüddîn'nin babası Nasrüddevle hükümdar olmuştur.¹¹ Üç kardeş peş peşe hükümdar olduktan sonra Nasrüddevle'nin oğlu Nizâmüddîn iktidara geçmiştir.¹² Şayet Nizâmüddîn'den sonra kardeşlerinden biri hükümdar olsaydı, hükümdarlığa geçmede kardeşlerin öncelikli olduğu kanaatine varacaktık. Ancak Nizâmüddîn'in birçok kardeşi hayatta olmasına rağmen oğlunun taç giymesi, önceliğin hükümdarın çocuklarında olduğunu göstermektedir. Hükümdarın oğulları içerisinde bir veliahdın seçildiği görülmektedir. Nasrüddevle'nin ilk veliahdı Ebü'l-Harb Süleyman'dır.¹³

Nizâmüddîn'in dedesi Mervân, ninesi ise Fehm'dir.¹⁴ Mervân, Siirt ve Ma'den arasındaki Kûrmâs Köyü'ndendir.¹⁵ Mervân'ın babasının adı ise Kek'tir.¹⁶ Bazı tarihçi ve araştırmacılar Mervân'ın babasının adının Dostık olduğunu söylemişlerse de İbnü'l-Ezrak ve onu baz alan tarihçilerin doğru bilgi verdiği kanaatindeyiz.¹⁷ Zira İbnü'l-Ezrak'ın Mervânî ailesi hakkında verdiği bilgiler, diğer tarihçilerin yüzeysel bilgileriyle kıyaslanmayacak derecede detaylıdır. Nizâmüddîn'in annesi Fehm, Mervânî Devleti'nin kurucusu olan Bâd'ın kızkardeşidir.¹⁸ Bir değirmeni olduğu söylenen Mervân'ın¹⁹ Hasan, Said, Ahmed ve Kek adında dört oğlunun olduğu bilinmektedir.²⁰ Ceziretü İbn Ömer (Cizre) yakınlarındaki Fenek Kalesi ve çevresinde muktedir olan Beşnevî Kürt Aşireti'nin lideri ile evli ve ismine vakıf olmadığımız bir kızının olduğunu da bilmekteyiz.²¹ Kayıtlara göre Mervânîler, Çârbuhtî Kürt Aşireti'ne mensup idiler. Dayıları Bâd ise Hamîdî Aşireti'ndendi.²² Çârbuhtî Aşireti'nin Hamîdî Aşireti'nin bir kolu olduğu

İmbabe 1987, c.15, s.782; İbn Tağrıberdî, *En-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*, Darü'l-Kütübü'l-Misriye, Kahire 1935, c.5, s.2; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Thk. Süheyl Zükar, Darü'l-Fikir, Beyrut, t.y., c.1, s.2551; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbari men Zehab*, Thk. Arnavud Mahmud, Daru İbn Kesîr, Beyrut-Dimeşk 1986, c.5, s.173,325; İbnü'l-Verdî, *Tarihi İbni'l-Verdî*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1996, c.2, s.339,355; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*, Thk: Muhammed Berekat, Kamil Muhammed el-Harrat, Ammar Ruhavî, Darü'r-Risaleti'l-Alemiye, Dimeşk 2013, c.19, s.346.

⁷ İbn Şeddâd, *El-A'lakü'l-Hatîre fî Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre*, Thk: Yahya Zekeriya Abare, Menşuratu Vezaret'üs-Sekafe, Dimeşk 1991, c.3/1, s.381; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.188; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.258.

⁸ İbnü'l-Fuvatî, *Mecmeü'l-Adâb fî Mü'cemi'l-Elkâb*, Thk: Muhammed Kazım, Müssetetü't-Tabâa ve'n-Neşr, Tahran 1416, c.5, s.536.

⁹ Ebü'l-Fida, *El-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, el-Matbaatü'l-Hüseyniyet'il-Misriyye, Mısır t.y., c.2, s.126.

¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kütabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıcından Akkoyunlular'a Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, c.1, s.186; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.92.

¹¹ İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.115.

¹² *Age*, s.167.

¹³ *Age*, s.166.

¹⁴ *Age*, s.91.

¹⁵ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.59-60.

¹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.76,146,159,168,169,225,226; İbnü'l-Fuvatî, *age*, c.5, s.536.

¹⁷ Ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, c.18, s.119; İbn Hallikan, *age*, c.1, s.177; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *age*, c.5, s.225.

¹⁸ İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.91.

¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.59-60.

²⁰ İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.76.

²¹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.461.

²² İbn Tağrıberdî, *age*, c.4, s.145,146; İbnü'l-Adîm, *age*, c.1, s.1130.

kanaatindeyiz. Bâd ile Nizâmüddîn'nin babası ve amcaları arasında güçlü bağlar vardı. Amcaları, Bâd'ın hükümdarlığından önce ve hükümdarlık yaptığı tarihte hep yanında idiler ve onunla tüm cephelerde savaşıyorlardı. Bâd'ın ölümünden sonra da mirasını devralmışlardır. Bu bağlılık, onların devlet olmasını sağlayan en önemli hasletleridir. Nizâmüddîn'in amcaları, Kûrmâs Köyü ve civarının liderleri idiler. Her birinin etrafında kalabalık gruplar vardı ve bunlar dayıları Bâd'ın önderliğinde Ermeni Krallıkları ile mücadele ediyorlardı.²³

Nasrüddevle'nin dört eşi ve birçok cariyesinin olduğunu biliyoruz. Bunlar Ukaylî emiri Karvâş b. Mukalled'in kızı Seyyide, Ermeni Senâsine Kralı Senhârîb'in kızı, Kürt Şeddâdî emiri Fadl b. Muhammed b. Şeddâd'ın kızı Fadlûniye ve Mısırlı Fereciye'dir.²⁴ İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd, Nizâmüddîn'nin annesinin isminin Aceb²⁵ olduğunu kaydetmişlerdir.²⁶ Aceb, Nasrüddevle'nin nikahlı eşleri arasında sayılmamıştır. Fakat hükümdar, çok sevdiği ve veliaht ilan ettiği oğlunun annesini nikâhlanmış olmalıdır.²⁷ Nizâmüddîn'in Sa'düddeve Ebü'l-Hasan (veya Sa'd), Said, Hüseyin, Mamık, Fadlûn, İbrahim, İsko, Hasan, Ebü'l-Harb Süleyman, Şehinşah adlı erkek kardeşleri ve Sittülmülk, Sittü Zeynep ve Sittü Zübeyde adlı kız kardeşlerinin isimlerini biliyoruz. İbnü'l-Ezrak, Nasrüddevle'nin yirmiden fazla erkek evladının olduğunu, kimilerine göre bu sayının kırkı geçtiğini söylemektedir.²⁸

Nizâmüddîn'in veliaht ilan ettiği ve kendisinden sonra hükümdar olan Nâsırüddevle Mansûr ile Emir Behram, Emir Ahmed ve Sıtî Fatê adında çocukları olmuştur.²⁹ Nâsırüddevle Mansûr'un Tacüddeve Muhammed adında bir oğlu ve bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Kızı Emir Ebu Nasr b. Ebü'l-Fevâris b. İbrahim b. Nasrüddevle ile evlenmiş ve Hüseyin adında bir oğlu olmuştur. 502/1108'de Sökmen el-Kütbi'nin Meyyâfârikîn'i almasından sonra Meyyâfârikîn'e yerleşmiş, ardından Necmüddîn İlgazi, Said Hüsamüddîn, Vezir Yakutaslan b. Şemsüddevle Doğanarslan el-Ahdeb ve Emir Fahrüddîn Devletşah'ın hizmetinde bulunmuştur. 554/1159-1160 yılında Erzen'de vefat etmiştir. Cezîre'de vefat eden ve oraya gömülen Emir Behram'ın ise Hatafe ve Sevre adında iki kızı olmuştur. Emi Ahmed ise Sultan Muhammed'in hizmetine girmiş ve I. Haçlı Seferi sırasında Frenklerle mücadele etmiştir. Frenklere esir düşen Emir Ahmed bir süre sonra geri dönerek Tanza'ya yerleşmiş, ardından Hetah Kalesi'ne egemen olmuştur. Oğlu Muhammed'in Emir İbrahim ve Emir Hasan adında çocukları olmuştur. Emir Ahmed'in Emir Muhammed dışında Emir İbrahim, Emir Behram, Emir İsa ve dört oğlu daha vardı. Emir Ahmed, 528/1133-1134'e kadar Hetah Kalesi'nde kalmış ve oğlu Emir İbrahim kale kapısını üzerine kapatmıştır. Daha sonra diğer kardeşi Emir İsa kaleye hakim olduysa da babası ile anlaşamamıştır. Bunun üzerine Emir Ahmed, Said Hüsamüddîn'e giderek kaleyi ona vermiş ve 530/1135-1136'da bu kale de ellerinden çıkmıştır. Ahmed'in oğullarından 548/1153-1154'te vefat eden Behram'ın ise Mahmud ve Ali adında çocukları olmuştur. Emir Ahmed de 532/1137-1138'de vefat etmiş ve Meyyâfârikîn'deki Mervânî Türbesi'ne defnedilmiştir.³⁰

²³ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.37; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.69.

²⁴ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.92.

²⁵ Metinde عجب ابن olarak geçmektedir. Bu şekliyle cariyenin oğlu anlamıyla kullanılmış olabilir. Her ne kadar kaynaklarda kesin olarak geçmese de Nizâmüddîn'in annesinin Fereciye olma ihtimali de vardır. Bu konuda bkz. İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.127.

²⁶ İbn Şeddâd, *age*, c.3/1, s.368; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.191.

²⁷ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.167-168.

²⁸ *Age*, s.92,121,166,168,171,172,224,225,233.

²⁹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.203; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.188,217-221; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.349.

³⁰ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 217-22.

3. Çocukluğu, Gençliği ve Valiliği

Çocukluğu ve gençliği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Nizâmüddîn'in babasına göre çok rahat bir ortamda büyüdüğünü söyleyebiliriz. Nizâmüddîn'den önceki Mervânî hükümdarlarının gençlik yılları mücadele ile geçerken Nizâmüddîn sarayda büyümüştür. Zekâsı ve yetenekleri nedeniyle veliaht seçildiği söylenmektedir.³¹ Kaynaklarda geçmemesine rağmen Mehmed Emin Zeki, Süleyman'ın veliaht seçildiğini aktarmaktadır.³² Babasının sağlığında neredeyse bir hükümdar gibi hareket etmesi onun veliaht olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nizâmüddîn, Süleyman'ın öldürülmesinden sonra veliaht olmuş ve Cizre valiliği yapmıştır.³³

4. Nizâmüddîn'in Beşnevî, Buhtî Kürtleri ve Ukaylîlerle Mücadelesi

Ebü'l-Harb Süleyman, babası ve amcaları gibi sakin bir kişiliğe sahip değildi. Daha çok babasının dayısı ve devletin kurucusu olan Bâd'ın karakterini taşıyordu. 423/1031-1032 yılında Senâsine Ermenileri üzerine bir sefer düzenlemiş ve birçok ganimetle geri dönmüştü.³⁴ 441/1049-1050 yılında ise Ukaylî lider Karvâş ile kardeşi Ebu Kâmil arasındaki savaşta Karvâş'a yardım için gitmesine rağmen kenarda durmuştu. Bu yüzden Karvâş'ın elli yıllık hâkimiyeti son bulmuştu.³⁵

Mervânîlerin önemli kalelerinden Cezîretü İbn Ömer (Cizre) valisi olan Süleyman, 447/1055-1056 yılında anlaşılmadığı Cezîretü İbn Ömer'in doğusundaki bazı kalelere hükmeden Buhtî emiri Mûsik'i yakalamak için halasının oğlu Beşnevî Aşireti lideri Ebu Tahir'in kızı ile evlendirdi. Bu şekilde güvenini kazanarak onu yakaladı. Anadolu gazasına çıkan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Mûsik'in serbest bırakılması için aracılık yaptı fakat Mûsik'in öldüğü haberini aldı. Ebu Tahir, böyle bir şey için kızının alet edilmesi nedeniyle Nasrüddevle'ye kızgınlığını bildirdi. Süleyman, korkup halasının oğlu Ebu Tahir'i de öldürttü. Ebu Tahir'in oğlu Ubeydullah da Süleyman'a dost görünerek onu tuzağa düşürdü ve onu öldürdü. Nasrüddevle, oğlunun öldürülmesine çok üzüldü ve bu aşiretlerin yaşadığı bölgenin tekrar Mervânîlerin kontrolüne geçmesi için bir ordu komutasında Nizâmüddîn'i gönderdi. Bu bölge, Mervânî-Ukaylî sınırına yakın bir yerdeydi. Cezîretü İbn Ömer, bulunduğu yer itibarıyla stratejik bir konumdaydı ve Ukaylîlerin eskiden beri egemen olmak istedikleri bir kentti. Beşnevî ve Buhtîler de Bâd zamanından beri Mervânîlerin en yakın müttefikleri ve akrabasıydılar. Ukaylî lider Kureyş b. Bedrân, Kürtlerin bu ihtilafını bir fırsat olarak gördü ve onları yanına çekmek için harekete geçti. Beşnevî ve Buhtî Kürtleri Kureyş'e katıldılar ve Nizâmüddîn'in karşısında savaşmak üzere Kureyş b. Bedran'ın saflarında yer aldılar. Nizâmüddîn'in komuta ettiği ve birçok insanın öldüğü bu savaşta Mervânîler galip gelmeyi başardılar. Savaşın sonunda Kureyş ağır yaralanarak geri döndü ve Mervânîlerin el-Cezîre'deki hâkimiyeti pekişti. Nizâmüddîn, savaşın ardından Beşnevî ve Buhtî Kürtleri ile barışmak istedi. Ancak bu aşiretler ona boyun eğmediler.³⁶ Nizâmüddîn'in bu savaşta başarıları, kendisine güven duyulmasını sağlayarak hükümdar olma yolunda ona avantaj sağladı.

³¹ Age, c.19, s.127.

³² Mehmed Emin Zeki, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşâhiru Kurd u Kurdistan)*, Çev: M. Baban, S. Kutlay, Apec & Öz-Ge Yayınları, Swedan 1998, s.191.

³³ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 166.

³⁴ İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, Thk. Yusuf Dukak, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1987, c.8, s.205.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.420.

³⁶ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, Darü'l-Fikir, Beyrut 2000, c.4, s.415-416; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.460-461; Mehmed Emin Zeki, *age*, s.191.

5. Nasrüddevle'nin Ölümü ve Nizâmüddîn'in Tahta Geçmesi

Nasrüddevle, 29 Şevval 453 (16 Kasım 1061) tarihinde vefat etmiştir. İbnü'l-Ezrak, Nizâmüddîn'in Zilkade ayı başında tahta geçtiğini söylemektedir. Bu tarih 17 Kasım 1061'e denk gelmektedir. Nasrüddevle'nin ölümünden sonra Mervânî veziri İbn Cehîr, Sahibü'l-Asker'i (Ordu Komutanı) göndererek Nizâmüddîn'i saraya getirtmiştir. Vezir onu görünce yere kapanmış, ona emir diye hitap ederek onu tahta oturtmuştur. Taziyelerini sunarak amcazadeleri, emir sahipleri, kadılar, şahitler, âlimler ve şehrin ileri gelenleri huzurunda onu emir ilan etmiştir. Nizâmüddîn, tahttan inip çıplak yere oturmuş ve taziye kabul etmiştir. Şairlerin ağıt yakmasının ardından cenazenin defin işlemleri yapılmıştır. Kardeşleri, amcazadeleri, askerler veya halktan Nizâmüddîn'in hükümdar olmasına itiraz eden olmamıştır.³⁷ Mervânîler, veliahtlık sistemi ile kardeşler arasındaki oluşabilecek kavgaların önünü almış ve ülkenin taht kavgaları nedeniyle uğrayabileceği zararın önüne geçmişlerdir.³⁸

6. Mervânî Veziri İbn Cehîr'in Abbasî Halifesine Vezir Olması

Mervânî vezirinin Abbasî halifesine vezir olması konusunda iki farklı rivayet vardır. Bunlardan birine göre 455/1063 yılında Abbasi Halifesi el-Kâim, Nizâmüddîn'e haber göndererek kendisine vezirlik yapması için İbn Cehîr'i göndermesini istemiştir. Nizâmüddîn, hediyelerle birlikte İbn Cehîr'i yollamış ve Bağdat'ta vezaret makamına geçerek halife tarafından kendisine Müeyyedüddin unvanı verilmiştir.³⁹ Diğer rivayete göre Nizâmüddîn'e iyi bir şekilde hizmet eden İbn Cehîr, Halife el-Kâim'in veziri olmak için sarayında rüşvet dağıtmıştır. Rüşvet dağıttığı kişiler arasında halifenin de olduğu ve ona 30 bin dinar verdiği söylenmiştir.⁴⁰ Halife, Nakibü'n-Nükebâ el-Kâmil Ebü'l-Fevâris Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebî'yi İbn Cehîr'i getirmesi için Meyyâfârikîn'e göndermiştir. İbn Cehîr, Nizâmüddîn'e ez-Zeynebî'yi ağırlamak için şehir dışına kadar gideceğini söyleyerek Bağdat'ın yolunu tutmuş, durumu anlayan ve peşinden giden Nizâmüddîn'in adamları onu yakalayamamıştır. Bağdat'a gittiğinde insanlar onu karşılamış, kendisine vezaret hilatı giydirilmiş, İbn Fadl ve bazı şairler tarafından övülmüştür. 454/1062 yılında Bağdat'ta vezaret makamına atanmış ve kendisine Müeyyidüddin Fahrüddevle unvanı verilmiştir. İbn Cehîr, Ebü'l-Feth Muhammed b. Mansur b. Dârest'in yerine geçmiştir.⁴¹

Her iki durumda da Mervânîler, Fatımî Halifesi el-Hâkim'e vezirlik yapan İbnü'l-Mağribî'nin kendilerine vezirlik yapması ve Mervânîlerin veziri olan İbn Cehîr'in Abbasîlere vezirlik yapmasıyla övünmüşlerdir. Bu hadiseden bir süre önce El-Ecel Ebü'l-Fazl İbrahim b. Abdülkerim b. Enbârî Meyyâfârikîn'e gelmiştir. Bu kişi Ukaylî lider Şerefüddevle Karvâş'ın hizmetinde nazırlık yapmıştı. İbn Cehîr'in Bağdat'a gitmesinden sonra yetenekli, akıllı ve ileri görüşlü olan Rahbe asıllı el-Enbârî vezir olarak görevlendirilmiştir.⁴² 454 veya 455/1063 yılında

³⁷ İmadüddin El-İsfahânî, *Kütabu Tarihi Devleti Âli Selçuk*, Matbaatü'l-Mevsu'at, Mısır 1900, s.22; İbn Hallikan, *age*, c.1, s.178; İbnü'l-Adîm, *age*, c.1, s.1131; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.177-178; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.166-167; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.127.

³⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.177-179.

³⁹ *Age*, c.19, s.127.

⁴⁰ Muhammed b. Ali İbn İmrânî, Kasım Samirî, *El-İnbâ fî Tarihi'l-Hülefâ*, Darü'l-Afaki'l-Arabiye, Kahire 1999, s.311; İbn Tiktaka, *El-Fahrî fî'l-Âdabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiye*, Daru Sadr, Beyrut t.y., s.293-94.

⁴¹ El-Ömerî, *age*, c.26,252; En-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk: Necip Mustafa Fevvez, Hikmet Küşeylî Fevvez, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2004, c.1, s.306; Ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslam ve Vefâyati'l-Meşahir ve'l-A'lam*, c.10, s.527; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, c.3, s.345-346; İbn Hallikan, *age* c.5, s.128; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fî't-Tarih*, Thk: Ömer Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1987, c.8, s.223-224; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.127; Abdurrahman Yusuf, *Ed-Devletü'd-Düstekiye fî Kürdistani'l-Vüstâ*, Matbaatü'l-Livâ, Bağdat 1972, c.1, s.271.

⁴² İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.182; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.170; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.127, 346.

bu göreve atanan Ebü'l-Fazl İbrahim el-Enbârî, 458/1065-1066 yılında vefat etmiş ve Hz. Ali meşhedinde defnedilmiştir. Yerine babası gibi kabiliyetli olan oğlu Ebu Tahir Selâme getirilmiştir. Nizâmüddîn'e Ebu Tahir'in genç bir çocuk olduğu, vezirliğin tecrübeli ve yaşını almış birine verilmesi gerektiği söylendiyse de fikrini değiştirmemiştir. Ona Aynü'l-Küffât lakabını vermiştir. Ebu Tahir, vezaret makamına geçtikten sonra ülkeyi iyi bir siyasetle yönetmiştir.⁴³ Kitabelerde ismi Zaîmüddeve Ebu Tahir Selâme b. İbrahim olarak geçmektedir.⁴⁴

7. Nizâmüddîn'in Emir Said ile İhtilafa Düşmesi

Babasının vefatından sonra hükümdar olan Nizâmüddîn devleti yönetti. Bir süre sonra ağabeyi Emir Said ile aralarında ihtilaflar oluştu ve sorunlar büyüyerek Mervânî Devleti'nin sıkıntıya sokacak reddeye vardı. Kaynaklarda bunun kesin nedeni söylenmese de Said'in yaşça Nizâmüddîn'den büyük olması ve Şeddadî Kürt Emiri Fadluniye'nin oğlu olmasından dolayı kendini hükümdarlığa daha layık görmesi gibi nedenlerin işaretleri görülmektedir.⁴⁵ Buna Said'in zayıf ve duygusal kişiliği de eklenebilir. Aralarındaki sorunlar ciddileşti ve düşmanlığa dönüştü. Öyle ki Emir Said kendini çok çaresiz bularak Tuğrul Bey'e sığındı ve ahvalinden şikâyetçi oldu. Tuğrul Bey de Emir Said'e destek vererek bir komutanın emrinde 5000 kişilik süvari ve birçok askerden oluşan bir ordu gönderdi. 455/1063 yılında bu ordu Mervânîlerin başkenti Meyyâfârikîn kapılarına vararak saldırıya başladı. Çok zor duruma düşen Nizâmüddîn bu sorunu makul bir yolla çözmeye çalışarak ağabeyi ile görüşmesi için veziri İbn Cehîr'i gönderdi. Vezir, ona "*Bu ailenin ortadan kalkması senin elinle olmasın.*" diyerek onu korkuttu. Birçok mal ve toprak vadederek onu ikna etti. Fakat sadece bu yeterli değildi. Ayrıca Emir Said ile gelen orduyu da razı etmeliydi. Nizâmüddîn, bu nedenle Tuğrul Bey'in gönderdiği komutan ve askerlerine de 50 bin dinar verdi. Mervânî hanedanındaki bu ihtilaf ve Emir Said'in bencil tutumu Mervânî Devleti'ne büyük bir maliyete sebep oldu.⁴⁶

460/1067-1068 yılına kadar iki kardeş sükûnet halinde yaşadılar. Ancak bu yıla gelindiğinde tekrar ihtilafa düştüler ve Emir Said Meyyâfârikîn'den ayrılarak Tuğrul Bey'in yerine geçen Sultan Alparslan'a sığındı. 1070 yılında Haleb'e doğru hareket eden Alparslan, Diyâr-ı Bekr'e geldi ve Dicle Nehri'nin kenarında bulunan Herşefiye'de konakladı. Bu esnada Emir Said de yanındaydı.⁴⁷ Bu durum, Nizâmüddîn'i büyük bir sıkıntıya düşürmüştü. Selçuklu veziri Nizâmülmülk Meyyâfârikîn'e gelerek Nizâmüddîn ile görüştü. Nizâmüddîn, Nizâmülmülk'ten Selçuklu Sultanı ve Emir Said'in ne planladıklarını öğrendi. Nizâmülmülk'e büyük miktarda mal ve hediyeler verdi. Nizâmülmülk, Alparslan'ın yanına gelmesini ve her şeyin arzu edeceği şekilde neticeleneceğini garanti etti. Nizâmüddîn, yanına birçok para ve mal alarak onunla yola koyuldu. Yola çıkarken Nizâmüddîn'in kız kardeşleri ve eşi Nizâmülmülk'e yalvararak

⁴³ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.185; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.173; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.349.

⁴⁴ Beysanoğlu, *Age*, c.1, s.232-33; Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, Çev: Adil Çetin, Dipnot Yayınevi, Ankara 2014, s.237,257; Canan Parla, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1990, s.174,209.

⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.191; Yusuf, *Ed-Devletü'd-Düstekiye fi Kürdistani'l-Vüstâ*, c.1, s.273.

⁴⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.181; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 169; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.127,355-56.

⁴⁷ Alparslan'ın Âmid'de karargâh kurduğu ve Nizâmüddîn'in verdiği yüz bin dinarı aldığı konusunda diğer kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Gregory Abul-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev: Doğrul Ömer Rıza, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, c.1, s.320; El-İsfahânî, *age*, s.36; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.70; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.387; Aristakes Lastivertcs'i, *Aristakes Lastivertcs'i's History*, Çev: Robert Bedrosian, Source of the Armenian Tradition, Newyork 1985, s.56; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.232; Simbat, *Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1334)*, Haz: Hrants Andreasyan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, Ankara 1946, s.44; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrants D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.138-40.

kardeşlerini korumasını istediler. Nizâmülmülk, onu emir olarak götürdüğünü ve sultan olarak geri getireceğini söyledi. Nizâmüddîn, Sultan Alparslan'a birçok hediye verdi ve ondan ilgi gördü. Nizâmülmülk, Nizâmüddîn'in karısı ve kız kardeşlerinin ona nasıl yalvardığını ve onlara söz verdiğini söyleyince Alparslan da Emir Said'e söz verdiğini anlattı. Vezir, buna çare olarak Alparslan'ın ava çıkmasını ve işi kendisine bırakmasını tavsiye etti. Sultan ava çıkınca Nizâmülmülk, Said'in yakalanmasını istedi. Said prangalanarak bir katırın sırtında, iki çuval arasında Hetah Kalesi'ne gönderilerek orada hapsedildi.⁴⁸

Alparslan, Nizâmüddîn ile ilk karşılaştığında verdiği yüz bin dinarı almamıştı. Çünkü onun yerine Said'i tahta oturtmayı planlıyordu. Fakat iki kardeş arasındaki ihtilaf çözülünce Nizâmüddîn Alparslan'a verdiği yüz bin dinar dışında birçok kişiye para dağıtmıştı. Hatta Nizâmüddîn, Alparslan'ın yanına gittiğinde elindeki tüm paraları dağıtıp müşkül duruma düşmüştü. Fakat bunu önceden tahmin edip oğlu Ahmed'e tedbiren bir miktar para veren Nizâmüddîn'in kız kardeşi Zübeyde sayesinde sıkıntısını aşmıştı. Alparslan'ın verdiği hediyelerle geri dönerken Nizâmülmülk, "*Ailene seni sultan olarak geri göndereceğime söz vermiştim, fakat bizim sadece tek bir sultanımız var. O yüzden sen Sultanü'l-Ümera'sın.*" diyerek onu uğurladı.⁴⁹

Bir süre sonra Hetah'ta mahpus olan Said, haber göndererek bir yerin kendisine beylik olarak verilmesini istedi. Vezir, Âmid'in kendisine verilmesini ve bu şekilde barışmalarını tavsiye etti. İki kardeş Meyyâfârikîn'de bir araya gelince ağlayıp helalleştiler ve bir süre beraber kaldılar. Said'in hizmetçisi, Nizâmüddîn uyurken onu öldürmesini ve memlekete sahip olmasını istediye de Said cariyeye Aceb'in oğlu böyle bir şey yapmazken Erran ve Ermeniye hâkimi Şeddâdî hükümdarının kızı olan Fadluniye'nin oğlu olarak ihanet etmeyeceğini söyledi. Emir Said, Âmid'e yerleşerek şehri yönetmeye başladı. Ancak bir süre sonra Nizâmüddîn, Âmid'i ona verdiğine pişman oldu. Güzel bir cariyeye bularak ağabeyi Emir Said'i zehirlemesi karşılığında kendisiyle evleneceğini vadetti. Bu cariyeye Emir Said ile yakınlaştı ve beraber olduktan sonra onu zehirleyerek öldürdü.⁵⁰ Said'in Nizâmüddîn'in kendisine gönderdiği cariyeyi kabul etmesi, Nizâmüddîn'in pişmanlığından habersiz olduğunu göstermektedir. Nizâmüddîn'in böyle bir karar almasının nedeni Said'in tekrar isyan edeceği endişesi olmalıdır.

Tarihçiler hadiselerin perde arkasını anlatmadığı için tam olarak olayların iç yüzünü bilemiyoruz. Emir Said'in Tuğrul Bey ve sonrasında Alparslan'a sığınması Nizâmüddîn'in izzetinin kırılmasına neden olmuştur. Emir Said'in Selçukluları Mervânîlerin iç işlerine müdahil etmesi Mervânî tahtında kimin oturacağını Selçukluların iradesine bırakmıştır.

Mervânî tarihine bakıldığında Nizâmüddîn dönemi dışında tahta geçme konusunda ölümle sonuçlanan bir ihtilafın yaşanmadığı görülmektedir. Sadece Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle, ağabeyi Mümeħhidüddeve tarafından İs'ird'e (Siirt) sürülmüştü. Bunun sebebi de Mümeħhidüddeve veya Nasrüddevle'nin gördüğü bir rüyaya bağlanmakta ve Mümeħhidüddeve'nin bundan rahatsız olmasıyla izah edilmektedir.⁵¹ Mümeħhidüddeve'nin Nasrüddevle'yi öldürmemesi, Mümeħhidüddeve'nin suikastla öldürülmesinin ardından Mervânî hanedanının devamını sağlamıştı. Her ne kadar ilk hükümdar Bâd ve ardından tahta geçen hükümdarlar olağanüstü durumlarda tahta geçmiş olsalar da, hükümdarlıkları kardeşleri ve diğer

⁴⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 176-78; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 174-76; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*, c. 19, s. 127, 255, 256; İbn Şeddâd, *age*, c. 3/1, s. 375.

⁴⁹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 176-78; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 174-76.

⁵⁰ Ebü'l-Fida, *age*, c. 2, s. 181, 187; İbn Kesîr, *age*, c. 15, s. 791; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 190, 191; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 179; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c. 19, s. 256.

⁵¹ El-Ömerî, *age*, c. 26, s. 186; Ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 18, s. 119; İbn Şeddâd, *age*, c. 3/1, s. 335, 340; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 104-5; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c. 18, s. 206.

aile efradı tarafından kabul görmüştür. Bu anlamda Mervânî dönemindeki ilk ve son taht kavgalarının Nizâmüddîn döneminde olduğu söylenebilir.

8. Nizâmüddîn'in Emir Sa'düddeve Ebü'l-Hasan Muhammed'i Öldürtmesi

Emir Sa'düddeve'nin⁵² öldürülmesi konusu İbnü'l-Cevzî'de geçmektedir.⁵³ İki kardeşin yani Said ve Sa'düddeve'nin öldürülme hikâyesi bazı yönlerden birbirine çok benzemekte ve bazı yönlerden birbiriyle tamamen ayrılmaktadır. Biri Meyyâfârikîn ve diğeri Âmid'de gerçekleşen iki olay da 455/1063 yılında olmuştur.⁵⁴

Sibt İbnü'l-Cevzî'ye göre Nizâmüddîn, Ebü'l-Ferec el-Hâzin'i kullanarak Muharrem 455/Ocak-Şubat 1063 tarihinde Emir Said'i (aslında Sa'düddeve'yi) zehirleterek öldürtmüştür. Sa'düddeve, Ebü'l-Ferec'in onu zehirlediğini anlamış ve öldürülmesini emretmiştir. Emir, öldükten sonra Miskeveyh adında bir çocuk bırakmıştır. Bu suikast, Âmid halkını kızdırmış ve Nizâmüddîn'den nefret etmişlerdir.⁵⁵

Said'in öldürülme yılının 463/1071'den sonra olduğunu İbnü'l-Ezrak'tan anlıyoruz. Bu konuda detaylı bilgiler veren İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgileri yanlışlayacak başka veriler bulunmamaktadır. Bu durumda İbnü'l-Cevzî'nin Âmid'in yöneticisi olan Sa'düddeve'yi Said olarak kaydetmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Said, 455/1063'te Âmid'de öldürülmüşse 1070 ve sonrasında Said hakkında verilen onca bilgiyi nereye koyacağız? Ayrıca bu tarihten önce Sa'düddeve'nin Âmid'e valilik yaptığını gösteren birçok belge vardır. Sa'düddeve, babasının sağlığında yürüttüğü Âmid valiliği görevini, babasının ölümünden sonra iki yıl daha sürdürmüş ve 455/1063 yılında öldürülmüştür.⁵⁶ Ayrıca İbnü'l-Ezrak, Nizâmüddîn dönemini anlatmaya geçerken büyük kardeş Ebü'l-Hasan'ın Âmid'de olduğunu söylemektedir.⁵⁷ İki isim birbirine benzediği için İbnü'l-Cevzî bunları karıştırmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiği bu bilgi, İbnü'l-Esir, Sibt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Verdî ve İbn Kesîr tarafından aynı şekilde alıntılanmıştır.⁵⁸ İbnü'l-Cevzî'nin kısa bir şekilde anlattığı bu hadise, Sibt İbnü'l-Cevzî tarafından detaylandırılmıştır. İbnü'l-Cevzî ve onu izleyenlerin verdiği bilgileri İbnü'l-Ezrak anlatmamıştır.

Ocak veya Şubat ayında Sa'düddeve'nin öldürülmesinin ardından küçük oğlu Meskûna (veya Miskeveyh) yerine geçirilmiştir. Fakat yaşı nedeniyle Kadı Ebu Ali b. Bağl ona vekâlet etmiş ve adına hutbe okutmuştur. Kadı Ebu Ali, Nizâmüddîn'den çekindiği için bu bölgede bulunan Oğuz lideri Barracân'dan yardım istemiş ve yardıma gelen Barracân, askerleriyle Âmid'e girmiştir. Nizâmüddîn, Meskûnâ'nın annesine mektup yazarak ona birçok mal göndermiş ve kendisiyle

⁵² İsmi 437/1045-1046 yılına ait Âmid'deki bir kitabede Sa'düddeve Ebü'l-Hasan Muhammed olarak geçmektedir. Max Van Berchem, Josef Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, s.26; Von S. Flury, *İslamische Schriftbänder Amida-Diarbekr*, Frobenius, Basel/Paris 1920, s.62-64. Nasır-ı Hüseyin, 438/1046 yılında Âmid şehir merkezini ziyaret ettiğinde buradaki yöneticinin Nasrüddevle'nin oğlu olduğunu söylemektedir. Nâsır-ı Hüseyin, *Sefernâme*, Çev: Yahya Haşap, Heyetü'l-Misriyeti'l-Amme li'l-Kitap, Kahire 1993, s.53.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi-Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1992, c.16, s.84.

⁵⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*, Thk: Muhammed Berekat, Kamil Muhammed El-Harrat, Ammar Ruhavî, Darü'r-Risaleti'l-Alemiye, Dimeşk 2013, c. s. 19, 145.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.363; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.178-79; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.127,145; Urfalı Mateos, *age*, s.116.

⁵⁶ Berchem, Strzygowski, *age*, s.26; Flury, *age*, s.62-64; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.121,177; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, s.131,144; Nâsır-ı Hüseyin, *age*, s.54; Thomas Ripper, *Diyaibekir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Çev: Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s.240,556.

⁵⁷ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.177.

⁵⁸ Abdulgani Efendi, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s.32; İbn Kesîr, *age*, c.15, s.791; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.45; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbni'l-Verdî*, c.2, s.358; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.145,149.

evlenmesini istemiştir. İkisi anlaşıp Meskûnâ'nın yanına gittiği esnada kadıyı yakalatmışlardır. Halk da kadının evinde bulunan malları yağmalayarak Nizâmüddîn Nasr'a göndermiştir. Nizâmüddîn'in Âmid'e yaklaştığını öğrenen Oğuz komutanı buradan kaçmıştır. Nizâmüddîn, Babü'l-Hüvve Kapısı'ndan şehre girip kontrolü sağlamış ve kadıya 30 bin dinardan fazla para cezası keserek onu tutuklatmıştır. Böylelikle Haziran 1063'te şehir Nizâmüddîn'in eline geçmiştir. Beni Temim'den bazı kimseler kaçan Oğuz komutanına rastlamış ve onu esir almışlardır. Nizâmüddîn tarafından satın alınan bu kişi, Mardin surlarının en yüksek yerinden atılarak öldürülmüştür.⁵⁹

9. Salar-ı Horasan'ın Öldürülmesi

İbnü'l-Ezrak'ın anlattığına göre 458 yılının Rebiülevvel (Ocak-Mart 1066) ayında Tuğrul Bey'in emriyle Salar-ı Horasan 5000 kişilik bir ordu olarak Diyâr-ı Bekr'e geldi. Meyyâfârikîn'e varınca şehrin varoşlarını yağmalayarak saldırılar düzenledi. Şehrin kapılarından Babü'l-Hüvve'ye geldiğinde Mervânîler şehri savundular. Meyyâfârikîn bir süre kuşatma altında kaldıktan sonra Mervânî veziri onunla irtibata geçti. Ülkelerini terk ettiği takdirde ona 300 bin altın vereceğini söyleyerek bu konuda ona sadık kalacağı hususunda yemin etti. Vezire inanan Salar-ı Horasan tedbiren rehin olarak Nizâmüddîn'in kardeşi Emir Hasan'ı aldı. Şehre girerken durumdan şüphelenerek duraksadı. Tereddüt ettiğini gören vezir, müdahale ederek Nizâmüddîn'in kardeşleri olan Emir Fadlun ve Mamık'ın da rehin olarak verilmesini istedi. İkna olan Salar-ı Horasan, yanındaki askerlerle bir odada beklerken Mervânî veziri, Nizâmüddîn'e Salar'ı tutuklamasını teklif etti. Nizâmüddîn, kardeşlerinin ellerinde rehin olduğunu söyleyerek bunu reddetti. Ancak vezir, kardeşlerinin ona düşman olduğunu söyleyerek kardeşlerinin karşılığında memleketi geri alacağını söyledi. Bunu yaptığı takdirde başkalarının da para için onun kapısına dayanacağını öne sürünce Nizâmüddîn ikna oldu. Yakalandıktan sonra Salar bu durum hakkında şöyle yorum yaptı: *"Düşmanımı, düşmanının karşılığında yakaladı."*

Salar'ı yakalayan Mervânîler, dışarıda bekleyen askerlerine de saldırarak mallarını yağmaladılar. Bazı askerleri yakaladılar. Hükümdarın iki kardeşi de Babü'l-Hüvve'nin yanındaki tepenin başında öldürüldü. Diğer kardeşi de bir taya bağlanarak bırakıldı. Tay, onu Meyyâfârikîn yakınındaki Termin Köyü'ne⁶⁰ kadar götürdü ve bir köylü tarafından kurtarıldı. Birkaç gün sonra Nizâmüddîn, Salar ve esir alınan askerleri Babü'l-Hüvve'nin dışındaki tepenin üzerinde öldürttü.⁶¹ Sâlâr-ı Horasan ise öldürüldükten sonra bir kuyuya atıldı. Bu nedenle bu kuyuya Salar-ı Horasan Kuyusu denildi.⁶²

10. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in Sultan Alp Arslan'nın Adamları ile Savaşı

466/1073-1074 yılında Ukaylî lider Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile Emir Artuk ve Selçuklu Sultanı Melikşah'ın askerleri arasında Âmid'de bir çatışma yaşandı. Selçuklu askerleri Diyâr-ı Rebia'ya⁶³ saldırı hazırlığında iken Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'daki bütün Araplar toplanıp onlara karşı koydular. Emir Artuk ile Sultan Melikşah'nın askerleri onlara saldırdı. Şerefüddeve Müslim ile Araplar yenilerek Âmid'e sığınmak zorunda kaldılar. Emir Artuk ve

⁵⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.149.

⁶⁰ Günümüzdeki Kürtçe kullanımı Tilmîn (İncesu Köyü) şeklindedir.

⁶¹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.182-84; İbnü'l-Ezrak, *Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.170-72.

⁶² Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.9.

⁶³ İçinde Mardin, Nusaybin, Musul, Sincar ve Kızıltepe'nin bulunduğu bölgeye Diyâr-ı Rebia, denmektedir. Bkz. Yakut El-Hamevî, *el-Hazel ve'd-Dâl Beyne'd-Devri ve'd-Dâratı ve'd-Dîre*, Thk: Yahya Zekeriya Abare, Muhammed Edip Cumrân, Menşûrât-ı Vezâretî's-Sakafe, Dimeşk 1998, c.1: s.11; El-Makdisî, *Kitabu Ahsenü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, Beril Matbaası, Liden 1877, s.139; İbn Hurdâzbîh, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beril Matbaası, Leiden 1889, s.95; İbn Şeddâd, *age*, c.3/1, s.11; İbnü'l-Fakih, *Muhtasarı Kitâbü'l-Büldân*, Beril Matbaası, Leiden 1302, s.133.

askerleri ise Irak'a döndü.⁶⁴ İbnü'l-Ezrak, Şerefüddeve'nin 472/1079-1080 yılında da Âmid kapılarında yenildiğini ve yanında Emir Bedran'ın da bulunduğunu söylemektedir. İbnü'l-Ezrak, bu olaya daha önceden değindiğini söylese de ne dediği pek anlaşılamamaktadır.⁶⁵ Doğrusu Ukaylı ve Selçuklu askerlerinin Ukaylı hudutlarından uzakta Âmid önünde karşı karşıya gelmeleri alışıldık bir durum değildir. Büyük bir ihtimalle Ukaylılar, Selçuklu askerleri ile Bizans topraklarına sefer düzenlemek için Âmid'de bir arada idiler. Bu sırada Selçuklu askerleri Ukaylıların topraklarına saldırmaya niyetlenince, Araplar bir araya gelip buna engel olmak istemiş ve çatışma çıkmış olmalıdır.

11. Mervânî-Bizans İlişkileri

Mervânîler, kuruluşlarından itibaren Bizanslılarla barışı sağlamaya yönelik adımlar atmışlardır. Bir dönem Büveyhîlere karşı Bizans ile müttefik olan Bâd b. Dostık, iki devlet arasında sorun teşkil etmiş ve yaptıkları antlaşmaya konu olmuştu.⁶⁶ Bâd'dan sonra Ebu Ali Hasan ve Mümehtidüddeve Ebu Mansur Said döneminde ilişkiler gerilmiş fakat anlaşarak sükûneti sağlamışlardı. Tansiyonun en fazla arttığı dönem, Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle zamanıydı. Nümeyrîlerle Mervânîler arasında Rûhâ'ya (Urfa) egemen olmak için başlayan çatışmalara Bizans da müdahil olmuş ve nihayetinde Bizanlılar şehrin sahibi olmuştu.⁶⁷

Mervânîler, Tuğrul Bey'in isteği üzerine Nasrüddevle döneminde Selçuklulara tabi olunca (441/1049/1050 veya 442/1050-1051) Anadolu'ya yapılan akınlar konusunda Selçuklularla hareket etmek zorunda kaldılar. Mervânîler, Selçukluların Bizans topraklarına yoğun bir şekilde düzenledikleri akınlarda hem doğrudan hem de topraklarını açarak Selçuklulara dolaylı yardımda bulunmuşlardı.⁶⁸

Mervânîler, Selçuklu komutanlarının gerçekleştirdiği akınlarda tebaası olan Hristiyanların akrabalarını korumaya çalışmıştır. Ermeni takvimine göre 511 (6 Mart 1062-5 Mart 1063) yılında Tuğrul Bey'in Salar-ı Horasan, Mıcmıc ve İsulv adlı komutanları Pağın denilen bölgeye saldırdılar. Oradan ilerleyip Tilkhum ve Argın⁶⁹ eyaletine girerek ele geçirdiklerini öldürüp esir aldılar. Urfalı Mateos, Âmid'de oturan Nasrüddevle'nin oğlu Said'in yapılan katliamı duyunca Salar-ı Horasan'a mektup yazdığını ve onunla anlaşarak esirlerin kendi şehrinde satılmasını istediğini yazmıştır. Mateos, Said'in iyi bir insan ve Hristiyanlara karşı merhametli biri olduğunu söylemiştir. Nasrüddevle'nin oğlu bir ferman çıkararak tüm esirlerin satın alınmasını istemiş ve para toplanması için seferber olunmuştu. Muhtemelen kurtuluş akçaları temin edilemediğinden Âmid şehri kapısına getirildiklerinde esirlerin çoğu orada öldürülmüştü.⁷⁰ Adı geçen kişi, Nasrüddevle'nin oğlu Said değil ağabeyi Sa'düddeve Ebü'l-Hasan Muhammed olmalıdır. Daha önceden değinildiği gibi, Sa'düddeve 455/1063 yılına kadar Âmid'e egemen olmuş ve ağabeyi Nizâmüddîn tarafından zehirletilerek öldürülmüştür.

Malazgirt Savaşı'ndan önce yani 1050 ile 1071 yılları arasında Mervânî topraklarından Bizans yerleşim yerlerine birçok saldırı yapılmasına rağmen Bizans'ın aynı şekilde karşılık vermediği

⁶⁴ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 193; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.180.

⁶⁵ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.185.

⁶⁶ Ebu Şüca Er-Rûzâverî, *Zeylu Tecâribü'l-Ümem*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2003, s.26-28.

⁶⁷ El-Antakî, *ZeyluTarihi'l-Mecmû*, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut 1905, s.263; Sibî İbnü'l-Cevzi, *age*, c.18, s.377; Urfalı Mateos, *age*, s.53.

⁶⁸ Abul-Farac, *age*, c.1, s.304-5; İbn İbrî, *Tarihu'z-Zaman*, Thk: Ebu İshak Ermele, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1986, s.120; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.301; Urfalı Mateos, *age*, s.101.

⁶⁹ Günümüzdeki Diyarbakır'ın Ergani ilçesidir.

⁷⁰ Ali Sevim, bu seferde Nizâmüddîn'in Salârı Horasan ile birlikte gerçekleştirdiğini söylemektedir. Ancak Mateos'un anlatımları ve sonrasında gerçekleşen olan hadiselerden bunun olanaklı olmadığı görülmektedir. Bkz. Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, c.1, s.38; Urfalı Mateos, *age*, s.113-14.

görülmektedir. Bizans İmparatorluğu, savunma pozisyonunda kalmış ve her taraftan Türkmen akınlarına maruz kalmıştır.⁷¹ Fakat yukarıda anlattığımız hadisenin yarattığı öfke Bizans'ı harekete geçirmişti. Hervevios Frankopulos adında bir komutan yardıma gönderilerek Tilkhum bölgesi tekrar ele geçirilmiş ve Selçuklular mağlup edilmiştir. Selçukluların mağlubiyetinden sonra da askerler Anadolu'yu terk etmiştir. Bizanslı komutan Frankopulos, bir başka komutan ile Âmid'i kuşatmıştır. Âmid önünde 15 bin Müslümanın öldürülmesinden sonra şehri alamayan Frankopulos geri dönmüştür. Bu savaştan sonra da hadiseler cereyan etmiş, aynı sene Ehnug adında biri, beş bin askerle Âmid mıntıkasında bulunan Cebu-Şabar denilen yere saldırıp büyük miktarda ganimet ve esir almıştır. Mateos'un Kürtler diye ifade ettiği Mervânîler, Halid komutasında bir ordu gönderip ona yetmiş ve onu bozguna uğratarak esirleri geri almışlardır. Frankopulos da Garin (Erzurum) şehrine gidip Tilkhum bölgesini tahrip eden Selçuklu askerlerini kılıçtan geçirip liderleri olan Yusuf'u öldürmüştür. Bu saldırıda birçok ganimet alarak esirleri kurtarmıştır.⁷² Ebü'l-Farac, bu hadiseyi 1063 yılı olarak tarihlendirerek Türk ve Arap ordularının toplanıp Bizanslılara karşı koyduğunu ve birçok kişinin öldürüldüğünü söylemiştir.⁷³ Mervânîler, her ne kadar, Hristiyanları korumaya çalışmışlarsa da Selçuklulara kapılarını açmalarından dolayı Bizans ordusu tarafından cezalandırılmışlardır.

12. Mervânî-Selçuklu İlişkileri

Nizâmüddîn zamanında Selçuklu-Mervânî ilişkilerinin daha önceki dönemden farklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mervânîlerin Oğuzlarla ilk karşılaşmaları nahoş bir şekilde olmuştur. 433/1041-1042 yılında İbrahim Yınal'dan kaçan asi Oğuzlar, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girmiş ve Mervânî topraklarını yağmalamışlardır. Uzun süren bu kargaşadan sonra Tuğrul Bey'e şikâyet mektupları yazılmış ve Tuğrul Bey'in emriyle Oğuzlar geri dönmüştür.⁷⁴ Oğuzların Anadolu'ya ilk gelişleri planlı bir harekattan ziyade ani gelişen olayların ardından verilmiş bir karardır. Fakat bu grupların Abbasi ve Büveyhî iktidarına bağlı emirliklerde yarattığı tahribat o kadar büyük olmuştur ki Büveyhî hükümdarı Celalüddöve, Ukaylî lideri Karvâş ve Mervânî emiri Nasrüddevle tarafından Tuğrul Bey'e mektuplar yollanmıştır.

Oğuzların Anadolu ve Irak'ın kuzeyine girmeleri İslam dünyasındaki otoritelerin ortak bir problemi haline gelmiş ve ileride Anadolu'nun kaderini değiştirecek adımlar atılmasının önünü açmıştır. Tuğrul Bey, Oğuzların İslam ülkeleri yerine Anadolu'da egemen olan Bizans topraklarına yönelmelerini çözüm olarak sunmuştur. Bu tarihten sonra Selçuklu beyleri tarafından Anadolu'ya akınlar organize edilmeye başlanmıştır. Bu akınlar Malazgirt Savaşı'na kadar yıpratma ve yağma niyetiyle yapılmıştır. Fakat Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu savunmasız kalmış ve Türkler Anadolu'nun her tarafına girip sahiplenmişlerdir. Anadolu'da kurulan beyliklerin kuruluş tarihinin Malazgirt Savaşı'nın hemen akabine denk gelmesi bunu ifade etmektedir.

Mervânî-Selçuklu ilişkileri, Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle zamanında başlamıştır. 440/1048 yılında yapılan Hasankale (Pasinler) Savaşı'nda Bizanslılar için çok önemli bir müttefik olan Abhaz Kralı Liparit, Nasrüddevle'nin aracılığı ile serbest bırakılmıştı.⁷⁵ Bu, Tuğrul Bey'in siyasi hesaplarının yanında elbette Nasrüddevle'ye verdiği değer de bir göstergesiydi. Bu hadiseden kısa süre sonra Nasrüddevle'nin 441/1049-1050 yılında Tuğrul Bey adına hutbe

⁷¹ Abul-Farac, *age*, c.1, s.313,316, 317,318; Urfalı Mateos, *age*, s.121-22,125,126,127,134-35.

⁷² Ripper, *age*, s.397; Urfalı Mateos, *age*, s.117.

⁷³ Abul-Farac, *age*, c.1, s.316.

⁷⁴ İbn İbrî, *age*, s.117; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.301; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.161; Sibt İbnü'l-Cevzi, *age*, c.18, s.452.

⁷⁵ En-Nüveyrî, *age*, c.26, s.163-164; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.282-283.

okuttuğu görülmektedir.⁷⁶ Selçukluların parlak bir zaferden sonra Nasrüddevle'den böyle bir şey istemeleri bir ittifak teklifinden ziyade bir nevi buyruk anlamına da gelmektedir. Mervânîler de Şîî Büveyhoğulları yerine yeni bir güç olarak İslam dünyasında beliren ve Mervânîler gibi Sünni olan Selçuklular adına hutbe okutmayı kerhen yapmamış olmalıydılar.⁷⁷ Mervânîler, Selçuklulara tabi olduktan sonra Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya kaldılar. Zira Selçuklular Bizanslıların egemen olduğu alanlara seferler düzenliyorlardı. Mervânîlerin, müttefikleri veya tabi oldukları Selçukluların yanında yer alması elzemdi. Tuğrul Bey'in 446/1054 yılında Anadolu'ya yaptığı seferde Nasrüddevle'nin bu tabiiyet ve ittifak mucibince ona destek verdiği görülmektedir.⁷⁸ Nasrüddevle, Arslan Basâsîrî İsyanı sırasında takip ettiği siyaset nedeniyle Tuğrul Bey'in hışmına uğramış ve güçlükle onu teskin etmiştir.⁷⁹ Mervânîler, Nasrüddevle döneminde Selçuklular adına hutbe okutan ve Bizans İmparatorluğu'na karşı Selçukluların yanında duran bağımsız bir devlet görüntüsündedir.

Nizâmüddîn zamanında Selçukluların Mervânîlerin iç içlerine müdahale etmeye tereddüt etmedikleri görülmektedir. 455/1063'te Tuğrul Bey ve 463/1070'te Alparslan kendilerini tanımış olan meşru hükümdara karşı kardeşini desteklemekte sakınca görmemişlerdir. Alparslan daha önceden ordu gönderip tahttan indiremedikleri Nizâmüddîn'i bizzat kendisi tahttan indirmeye niyetlenmiştir.⁸⁰

Oğuzların gadrine uğrayan Nasrüddevle'ye gönderdiği mektupta sınır boylarını koruyup kâfirlerle çarpıştığı için kendisinden para alınmaması ve desteklenmesi gerektiğini söylerken⁸¹ Tuğrul Bey'in neden Nizâmüddîn'e karşı ordu gönderdiği tam olarak bilinmemektedir. Meşru hükümdara karşı isyan eden Said'in tarafının tutulması ve meşru hükümdarın devrilmesi amacıyla ordu gönderilmesi için ciddi bir nedenin olması gerekmektedir. Bu politika değişikliğinin nedeni Nizâmüddîn'in yıllarca tahtta kalmasından sonra büyük kardeş Said'in şikâyet ve serzenişleri olmasa gerektir. Büyük bir ihtimalle bu durum Nizâmüddîn'in "*sınır boylarını koruyup küffarla mücadele*" politikasında gösterdiği zaaf veya dirençten kaynaklıdır.⁸² 455'ten 463 yılına gelindiğinde Selçuklu sultanının değişmesine rağmen, Nizâmüddîn'e karşı olumsuz tavrın değişmemesi de bununla ilgili olmalıdır. Alparslan, Mervânî topraklarına girdiğinde kesin olarak Nizâmüddîn'i tahttan indirmeyi kararlaştırması, Said'in Selçuklu politikalarına tam olarak uymayı taahhüt etmesiyle alakalı olmalıdır. Ayrıca Selçuklularla Mervânîler arasında eskiden yaşananların da göz önünde bulundurmak gerekir. 455/1063 yılında Barracân ve 458/1066 yılında Selçukluların önemli komutanlarından olan Salar-ı Horasan, Nizâmüddîn tarafından öldürülmüştü. Her ne kadar İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn'in haraç için Salar-ı Horasan tarafından kuşatıldığını söylese de, bunun asıl nedeni Selçuklu komutanlarının Mervânî topraklarından yaptığı akınların yarattığı rahatsızlık olabilir. Salar-ı Horasan'ın Tuğrul

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.289.

⁷⁷ Abul-Farac, *age*, c.1, s.304-305.

⁷⁸ a.g.e., c.1, s.306; El-Ömerî, *age*, c.26, s.241-242; İbn Haldûn, *age*, c.3, s.565; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.289.

⁷⁹ Abul-Farac, *age*, c.1, s.309; Ebü'l-Fida, *age*, c.2, s.175; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.332-334; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.11-13.

⁸⁰ El-İsfahânî, *age*, s.36; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.387; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.70; Lastivertcs'i, *age*, s.56; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19 s.232; *age*, s.44; Urfalı Mateos, *age*, s.138-40.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.9, s.301.

⁸² Ripper, Kürt Şeddâdîlerin Selçuklular ile beraber hareket etmeleri ve savaşlarda yanlarında olmalarından dolayı Ermeni bölgelerinin kendilerine dirlik olarak verildiğini, ancak Mervânîlerin Bizanslılarla dostane ilişkilerine devam ettiğini, arabuluculuk yaptıklarını ve bu nedenle Selçukluların Mervânîlere Şeddâdîler kadar cömert davranmadıklarını söylemektedir. Şeddâdîler hem Hristiyan tebalarını memnun etmiş hem de Türk akınlarını Anadolu'ya yönlendirmişlerdi. Mervânîler bu iki konuda da başarısız olmuşlardır. Ona göre Şeddâdîlerin aksine Mervânîler hiçbir zaman Türklerin yanında yer almamışlardır. Ripper, *age*, s.401-2.

Bey'den habersiz bir şekilde haraç maksadıyla müttelikleri olan Mervânîlerin başkentini kuşatması düşük bir ihtimaldir.⁸³

Kaynaklarda Mervânîlerin Malazgirt Savaşı'nda üstlendiği role ilişkin az ve muğlak bilgiler bulunmaktadır. Sibt İbnü'l-Cevzî'de savaşa katıldıkları söylenen 10 bin gönüllü Kürd'ün Mervânîlerden olup olmadığı konusu net değildir. Farklı rivayetlere göre Alparslan Haleb, Musul, Şam veya Hoy'dan Malazgirt'e geçmiştir. Bu da Alparslan'ın Mervânî topraklarından geçtiği ve bahsi geçen 10 bin gönüllü Kürd'ün tamamı veya bir bölümünün Mervânî Kürtlerinden olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. İsfahan'a giden Alparslan'ın Ahlat ve Malazgirt halkının çağrısıyla Hoy'dan geri döndüğü doğru ise Revvâdîlerin egemen olduğu ve çoğunlukla Hezbânî Kürtlerinin yaşadığı bu bölgeden asker toplandığı düşünülebilir.⁸⁴ Hatta fetihlerde Alparslan'ın yanında olan Şeddâdî Kürt emirliğinin de bu savaşa asker göndermiş olması muhtemeldir. Bizans tarihçisi Psellus'un Alparslan'ı Farısların ve Kürtlerin kralı olarak nitelendirmesi Kürtlerin bu savaşta kesin ve önemli katkısına işaret etmektedir.⁸⁵ Nizâmüddîn'in Selçuklu politikalarına direndiği savı, Mervânîlerin bu savaşta katkı sunmadığı anlamına gelmemektedir. Alparslan, Heleb'e giderken 100 bin altın veren Nizâmüddîn'i kesin olarak hizaya getirdiğinden Haleb dönüşünde Nizâmüddîn'in Selçuklu sultanına daha itaatkâr ve her türlü desteği vermiş olması gerekir. Kaynaklarda Alparslan'ın yanında pek az askerin olduğu kaydedilmiştir. Fırat'ı geçerken pek çok zayıat veren Alparslan'ın yanında sadece 4 bin hassa askeri olduğu rivayet edilmektedir. Bizans imparatorunun ordusu için verilen rakamlar 200 binden 600 bine kadar çıkmaktadır. Dolayısıyla Alparslan'ın hazırlıksız bir şekilde girdiği bu savaşta Diyâr-ı Bekr ve etrafındaki güçlerden destek alması gayet makuldür.⁸⁶

Ahlat ve çevresindeki mıntika, Mervânîler ve Selçuklular için önemli idi. Ahlat'ın bulunduğu güzergâh, Anadolu'nun kuzeyinde kalan şehir ve ülkeleri Anadolu, Suriye ve Irak'a bağlayan önemli yollardan biri idi. Attailates, Ahlat'ın kuzey batısında kalan Erzurum'da Pers ülkesi, Hint ve Asya'nın tüm ürünlerinin bulunduğunu söylemektedir. Bu da Ahlat ve Malazgirt'ten Erzurum'a kadar uzanan bölgede kalan şehirlerin uluslararası ticaret ağında mühim bir yerinin olduğunu göstermekte ve bu mntıkayı önemli kılmaktaydı. Bu anlamda Alparslan ve Romanos Diogenes'in Malazgirt'te (1071) karşılaşmaları tesadüf değildi. Bir yıl önce Alparslan, buraya girmiş ve Malazgirt'i almıştı. Bir yıl sonra sefere çıkan Romanos'un hedefinde de Malazgirt ve Ahlat vardı. Zira Romanos'un danışmanlarından olan Attailates, stratejik öneminden dolayı Ahlat'ın alınmasını imparatora telkin etmişti.⁸⁷ İbnü'l-Ezrak'ın bu iki önemli şehir hakkında düştüğü bir kayıt kafa karıştırmakta ve Selçuklular ile Mervânîler arasında samimiyetten uzak ve adil olmayan bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. İbnü'l-Ezrak, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'ndan sonra Mervânî şehirleri olan Malazgirt ve Ahlat'a vali atadığını ve böylelikle bu iki şehrin Mervânîlerin elinden çıktığını söylemektedir. Yani Mervânîler savaş meydanında Selçuklularla beraber zafer kazandıktan sonra iki şehirlerini yitirmişlerdir. Peki gerçekten İbnü'l-

⁸³ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.171-72.

⁸⁴ Sadrüddin Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Thk: Muhammed İkbâl, Pencab Üniversitesi, Lahor 1933, s.47; El-İsfahânî, *age*, s.37; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, Çev: Mehmet Morâlî, Alfa Tarih, İstanbul 2015, s.85; İbnü'l-Cevzî, *age*, c.16, s.123; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.71; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, 239.

⁸⁵ Michael Psellus, *Chronographia*, Çev. E. R. A. Sewter, Yale University Press, New Haven 1953, s.272; Michael Psellus, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Çev: Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.229.

⁸⁶ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.50; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.388; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seğmeler)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.18; Sevim, Yücel, *age*, c.1, s.149; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.234-235,239; Urfalı Mateos, *age*, s.138-40.

⁸⁷ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s.137,154-56.

Ezrak'ın verdiği bu bilgi doğru mudur? Bâd b. Dostık (978-990) zamanında Malazgirt'in Mervânîlerin elinde olduğunu biliyoruz. Fakat daha sonraki dönemlerde Malazgirt'in Mervânîlerin elinde olduğuna dair bir kayda rastlanmamaktadır. Son dönemlere gelirken 1070 yılında Alparslan'ın Malazgirt'i Bizanslılardan alması, bu şehrin Mervânîlerin elinde olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Ezrak'ın Malazgirt'i Mervânî sınırları içerisinde göstermesinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Romanos, 1071'de şehirdeki Türk muhafız birliğine rağmen Malazgirt'i almayı başarmıştı. Dolayısıyla Alparslan'ın savaştan sonra tekrar aldığı Malazgirt'e vali atamasında bir anormallik görünmemektedir. Ahlat'a gelince, bu şehrin Malazgirt Savaşı'na kadar Mervânîlerin elinde olduğunu biliyoruz.⁸⁸ Ahlat, Nizâmüddîn zamanında Mervânî hakimiyetinde olmasına rağmen Selçukluların Anadolu'ya gerçekleştirdiği akınlar için üs olarak kullanılıyordu. Bu durum Ahlat'ın Selçukluların elinde olduğu anlamına gelmemektedir. Selçuklu askerlerinin Mervânî topraklarını kullanmaları alışıl gelmiş bir durum olarak görünmektedir. Alparslan, Haleb'e giderken Mervânî topraklarını kullanıyor ve bu topraklarda karargah kuruyordu. Aynı şekilde Selçuklu komutanları ve askerleri de farklı tarihlerde Mervânîlerin farklı şehirlerinde görülmektedirler.⁸⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde geçen bir kayıt, İbnü'l-Ezrak'ın öne sürdüğü Ahlat ile ilgili bilgiyi de yanlışlamakta ve Ahlat'ın Selçuklular tarafından Mervânîlerden alınmadığını göstermektedir. Sibt, 13 yıl sonra Selçukluların desteğiyle Mervânîleri ortadan kaldıran İbn Cehîr'in Zilhicce 476/Nisan-Mayıs 1084 tarihinde Ahlat'ı kuşatıp Mervânîlerden aldığını söylemektedir.⁹⁰ Ebü'l-Fidâ ise Ahlat'ın geç bir tarih olan 493/1099-1100 yılında Selçukluların hakimiyetine girdiğini söylemektedir. Mervânî hakimiyetinden rahatsız olan Ahlat halkı Selçuklu komutanlarından Sökmen el-Kutbî'yi buraya çağırması ve şehri ona teslim etmişlerdi.⁹¹ Bu kayıtlar 1071'den kendi zamanına kadar bu kentin Selçukluların elinde olduğunu söyleyen İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgi ile çelişmekte ve İbnü'l-Ezrak'ın aktardıklarının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.⁹² Mervânîlerin Selçukluların yanında yer aldıkları Malazgirt Savaşı'nda büyük miktarda ganimet ele geçirilmiş ve paylaşılmıştı. Hatta Ahlat ve Malazgirt halkı bu ganimetlerden o kadar almıştı ki İbnü'l-Ezrak kendi zamanında bile hâlâ o zenginlikten faydalandıklarını söylemiştir.⁹³

Mervânîlerin topraklarından olduklarına işaret eden bir başka bilgi ise Reşidüddin Fazlullah tarafından verilmektedir. Reşidüddin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Romanos Diogenes ile yapılan antlaşmanın bozulmasıyla Anadolu'nun Selçuklu beyleri tarafından alındığını söylemektedir. Reşidüddin, Artuk Bey'in Mervânîlerin elinde olduğu bilinen Mardin ve Âmid'i aldığını söylemektedir.⁹⁴ Fakat Reşidüddin'in Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık iki buçuk asır sonra yazdığı bu bilgiler kendinden önceki kaynaklarda geçmemekte hatta bu kentlerin

⁸⁸ Arafat Yaz, "Mervânî Emiri Nasrî'd-devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 1 (2017), s.152-56.

⁸⁹ Ebü'l-Fidâ, *age*, c.2, s.187; El-İsfahânî, *age*, s.36; İbn Kesîr, *age*, c.16, s.784; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 176,178; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.231-232; Urfalı Mateos, *age*, s.138-40.

⁹⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, Zilkade 462 (Ağustos-Eylül 1070) tarihinde Hemedan'dan çıkan Alparslan'ın Ahlat şehirlerinden Malazgirt ve Erciş'i aldığını söylemektedir. Bu durumda Ahlat aslında Malazgirt ve Erciş'i içine alan bir bölgedir. Bazen Ahlat'tan kasıt bu bölgedeki şehirler olabilmektedir. Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.231-232. Nikephoros Bryennios da Ahlat'ın Selçuklu Türklerinin elinde olduğunu ve burada önemli bir askeri gücün olduğunu söylemektedir. Bkz. Bryennios, *age*, s.49; Hillenbrand, *age*, s.273.

⁹¹ İmâdüddin İsmail Ebü'l-Fidâ, *El-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, El-Matbaatü'l-Hüseyniyet'il-Mısıriyye, Mısır t.y., c. 2, s. 29.

⁹² İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.178; Sibt İbnü'l-Cevzî, c.19, s.235-236,377.

⁹³ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.177.

⁹⁴ Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu, Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.120.

Mervânîlerin elinde olduğu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde anlatılmaktadır. Reşidüddîn'in anlattıkları Mervânîlerden sonraki dönemlerle ilgili olmalıdır.

Ayrıca bir başka dikkat çeken nokta ise Selçukluların Mervânî topraklarını bir harekât üssü olarak kullanmalarındır. Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın yanı sıra Selçuklu konutanlarının da Anadolu'da icra ettikleri sürekli akınlar için Mervânîlerin topraklarından geçmeleri gerekiyordu. Bu geçişlerin nasıl bir kaide çerçevesinde olduğu bilemiyoruz ancak Mervânîlerle bir mutabakatın dışında olması mümkün değildir. Fakat vuku bulan hadiseler, Selçuklu askerlerinin Mervânî topraklarında kaldıklarını, hatta bazen başlarına buyruk hareket ederek Mervânîlere sorun teşkil ettiklerini ortaya koymaktadır.⁹⁵ Gerek Âmid gerekse Ahlat Selçukluların önemli hareket üslerindendi. Selçuklular buradan tüm Anadolu'ya yapılan seferleri organize ediyorlardı. Bu muntaka ve şehirlerin stratejik önemini bilen Romanos Diogenes, Malazgirt seferine çıktığında Alparslan'dan Ahlat, Malazgirt ve Menbic'in kendisine verilmesi şartını koşuyordu. Bazen de asker ihtiyacı bu bölgeden karşılanıyordu. Kuzey Suriye'de başarısız olan Alparslan'ın oğlu Tutuş, 1078'de asker toplamak için Diyâr-ı Bekr'e gelmek zorunda kalmıştı. Malazgirt Savaşı öncesinde gerçekleşen yoğun akınlar Malazgirt sonrasında da devrik imparator Romanos Diogenes ile yapılan antlaşmanın Bizans tarafından kabul edilmemesi nedeniyle tekrar yoğunlaşmıştır. Yine bu akınların Mervânî topraklarından gerçekleştirildiği görülmektedir.⁹⁶

Nizâmüddîn'in babası Nasrüddevle'den ona değerli bir tespih ve kılıç kalmıştı. Nizâmüddîn, bu iki değerli parçayı isteyen Selçuklu Sultanı Alparslan'a başka bir kılıç, tespih ve değerli hediyeler göndererek asıllarını görmediğine yemin etmişti. İbn Cehîr, Nizâmüddîn'in bir şekilde Selçuklu sultanının gönlünü aldığını ve devleti ayakta tuttuğunu, fakat oğlu Nâsirüddevle Mansur'un bu anlamda iyi bir politika takip etmediğini, Selçuklulara mal ve para vermeyerek devletin sonunun getirdiğini söylemiştir.⁹⁷ Ancak yukarıda bahsedildiği gibi İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler Selçukluların pek de Nizâmüddîn'e ve onun verdiklerine aldırmadıklarını göstermektedir.⁹⁸ Nizâmüddîn'in Selçuklularla yaşadığı problemler Malazgirt Savaşı öncesinde olmuştur. Malazgirt Savaşı sonrası iki devlet arasındaki ilişkiler düzelmiştir. Malazgirt Savaşı'ndan hemen önce Sultan Alparslan Musul'a doğru yola çıkarken Nizâmüddîn ondan ayrılıp Meyyâfârikîn'e gelmiştir. Tam bu sırada da Bizans ordusunun Ahlat civarına geldiği haberi alınmıştır.⁹⁹

Mervânîler Bizanlılar ile Selçuklular arasındaki ihtilafların barışçıl yollarla çözümü noktasında rol alıyorlardı. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklularla ilişkileri düzeltmek isteyen Bizanslılar, Mervânî hükümdarı Nizâmüddîn'nin kapısını çalmıştı. Bizans İmparatoru VII. Dukas, Şevval 466/Mayıs Haziran 1074 tarihinde Abbasi halifesi el-Kâim Billah ve vezirine elçileri aracılığıyla barış istediği bir mektup göndermişti. Bizans elçisi, Nizâmüddîn'in elçisi ile beraber Meyyâfârikîn'den Bağdat'a gitmişti. Mektup Süryanice kaleme alınmış ve her satırın altında Arapçası verilmişti. Mektupta Abbasî halifesinden Melikşah'ı ateşkese ikna etmesi için arabuluculuk yapması rica ediliyordu.¹⁰⁰

⁹⁵ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.180.

⁹⁶ Sevim, *age*, s.31,47; Sevim, Yücel, *age*, c.1, s.43,46,48.

⁹⁷ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.217-18; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.142,196-97; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.126.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.387; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.71.

⁹⁹ İbn Şeddâd, *age*, c. 3/1, s. 376.

¹⁰⁰ Ripper, *age*, s.346; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.279.

13. Mervânî-Ermeni Senasine Krallığı İlişkileri

Ermeni Senasine Krallığı, Mervânîlerin kuzeyinde kalan dağlık bölgede hâkimdi. Dağlık olması nedeniyle Senasine Krallığı topraklarını ele geçirmek çok zordu. Zira sarp dağların içine giren ordular büyük risk almış oluyordu. Nizâmüddîn'in babası Nasrûddeve zamanında Senasine Krallığı ile genel anlamda barış temelli ilişkiler var olmasına rağmen bazen sorunlar yaşanmıştı. Senasine topraklarından gelen saldırıların önüne geçmek ve bu bölgeyi kontrol etmek için bir kale yaptırılmıştı.¹⁰¹

Nizâmüddîn'in öldüğü ve Nâsîrûddeve'nin tahta geçtiği 1072 yılında Senasine Kralı Tornig, Ermeni bölgesinde Malazgirt Savaşı'ndan sonra güç kazanan Filartos (Philaretos) ile savaşmış ve savaşı kaybetmişti. Az sayıda askerle Aşmuşat Kalesi'ne giden Tornig, Filartos'un gönderdiği Amr Kafr adında bir emir tarafından öldürülmüş ve kafası Meyyâfârikîn emiri olan Nizâmüddîn'e gönderilmişti. Filartos'un Tornig'in kafasını Nizâmüddîn'e göndermesi iki tarafın düşman olduklarını göstermektedir. Fakat kaynaklarda Mervânîlerle Ermeni Senasine Krallığı arasında vuku bulan hadiselerin ne olduğuna değinilmemektedir.¹⁰²

14. Nizâmüddîn Döneminde İsimleri Geçen Bazı Mervânî Kadıları

Muasır İslam devletlerinde olduğu gibi Mervânîlerde de adli teşkilatın temsilcisi kadı idi. Kadı asli görevi olan davalara bakar ve çeşitli işlerde görevlendirilirdi. Nizâmüddîn döneminde Meyyâfârikîn'de kadılık yapanların isimleri kaynaklara yansımıştır. Sadece Âmid'in Mervânîlerin elinden çıkmasıyla beraber şehir yönetimine vekâlet eden Kadı Ebu Ali b. Bağl'dan bahsedilmiştir. İbnü'l-Ezrak, 455/1063 yılında Kadı Ebü'l-Hasan el-Âmidî'nin Meyyâfârikîn kadılığından azledildiğini söylemiştir. Bu kadı güçlü bir aileye mensup olup büyük bir servete sahipti. İyi ve değerli bir insan olduğu söylenen Kadı Ebü'l-Hasan ile tüccar İbn Cerâ arasında düşmanlık baş göstermiştir. Bu yüzden azledilen Ebü'l-Hasan Mısır'a gitmiş ve İbn Cerâ ölünceye kadar dönmemiştir. Döndüğünde tekrar Meyyâfârikîn kadısı olmuştur. İleri görüşlü, akıllı ve siyaset ehli bir insandı.¹⁰³

Kadı Ebu Nasr Hibetullah b. Cercûr eş-Şazî el-Maşrikî'nin 461/1068-1069 yılında Burcû'l-Melik'e dördüncü katın eklenmesi çalışmasına nezaret ettiği bilinmektedir.¹⁰⁴ 468/1075-1076 yılında Kadı Ebu Nasr b. Cercûr Meyyâfârikîn'de vefat etmiş ve yerine İbn Amir, İbn Zeydan ve Kadı Ebu Ali b. Bağl'ın çocuklarından oluşan bir kurul tayin edilmişti. Ebü'l-Hasan b. Bağl ise Vakıflar Nazırlığı'na bakmakla görevlendirildi. Bu sırada Kadı Ebu Mansur b. Şâzân et-Tûsî'nin öğrencisi olup Fakih Kazerûnî'nin arkadaşı olan Siirtli Kadı Ebu Bekir Muhammed b. Sadaka, Vezir Ebu Tahir'in dikkatini çekti. Bu kişi Kadı Ebu Cercûr'un yerine vekâlet te etmişti. Halk onu tanıdığı için kadı olmasını istiyordu. Vezir de onu kadılık makamına atadı. Sonrasında bu kadının ehil biri olduğu anlaşıldı. Sultanın sarayına giderek İsfahan Müderrisi el-Müştab ile tartışmış ve halifenin divanına katılmıştı.¹⁰⁵

15. İmar Faaliyetleri

İbnü'l-Ezrak, Nizâmüddîn döneminde başka dönemde olmadığı kadar Meyyâfârikîn'nin imar edildiğini dile getirmektedir. Nizâmüddîn, Meyyâfârikîn ve Âmid surlarının birçok yerini

¹⁰¹ Abdusselam Mardinî, *Tarihu Mardin min Kitabi Ümmü'l-İber*, Thk: Hamdi Abdülmecit Es-Selefî, Tahsin İbrahim Doski, Matbaatu Havar, Duhok 2002, s.44; İbn Şeddâd, *age*, c.3/1, s.274; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.168.

¹⁰² Ripper, *age*, s.258-59; Urfalı Mateos, *age*, s.147-50.

¹⁰³ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.182; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.170.

¹⁰⁴ *Age*, s.183.

¹⁰⁵ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s. 198; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s. 183; İbn Şeddâd, *age*, c. 3/1, s. 378.

yükseltmiştir. İbnü'l-Ezrak, bu çalışmalarla ilgili kitabelerin surların iç ve dış kısmında mevcut olduğunu söylemektedir. Nizâmüddîn zamanında yapılan en büyük projelerden biri de Âmid'in doğu tarafında Dicle Nehri üzerinde kaya ile Babü't-Tel (Tepe Kapısı) arasında yapılan köprüdür. Vezir Ebü'l-Fazl İbrahim b. Enbârî'nin nezaretinde yapılan bu köprünün inşa tarihi 457/1064-1065 olmasına rağmen¹⁰⁶ İbnü'l-Ezrak bunu 472/1079-1080 olarak kayda geçirmiştir.¹⁰⁷

Nizâmüddîn, 461/1068-1069 yılında Burcü'l-Melik'teki saraya dördüncü katı eklemiştir. Babası Nasrüddevle zamanında inşa edilen bu saray, hükümdar ailesinin ikameti ve resmi işlerin icra edilmesine yetmemiş ve bu nedenle böyle bir çözüme gidilmiştir. Bu binanın yapımından Kadı Ebu Nasr Hibetullah b. Cercûr eş-Şâzî el-Meşrikî sorumluydu. Bu bina Nizâmüddîn'in malı ile yapılmıştır.¹⁰⁸

Mervânîler zamanında imar işleri genelde vakıflar yoluyla yapılıyordu. Bu nedenle vakıfların idare edilmesi için bir görevli atanıyordu. Savunma yapıları olan surlar büyük önem taşıyordu ve bunlar da vakıflar idaresine bakan görevlinin görev alanı içerisindeydi. Tam tarihi bilinmese de 468 ile 472 yılları arasında vakıf ve surların idaresine bakması için Kadı Ebü'l-Hasan Ahmed b. Bağl atandı. Meyyâfârikîn'de şehrin iç kapısının üstünde bulunan iki küçük burç, bu kadının nezaretinde yapılmıştır. Burçların üzerinde dürbün ve ayna bulunuyordu. Camideki demirciler tuvaleti de onun zamanında yapılmış ve üzerine ismi yazılmıştır. Kadı bir süre bu görevi yürüttükten sonra Âmid'e gitmiştir.¹⁰⁹

Nizâmüddîn döneminden kalan imar ve inşa çalışmalarından bazı kitabeler günümüze ulaşmıştır. Bunlardan dört tanesi surlardaki onarımlarla ilgili olup bir tanesi de On Gözlü Köprü olarak bilinen köprüdeki kitabedir.

1. Dicle Köprüsü'ndeki Kitabe (On Gözlü Köprü)

مما أمر بعلمه والانفاق عليه مولانا الأمير الأجل السيد نظام الدين مؤيد الدولة... بن عز الاسلام أطل الله بقاءه وأعز نصره ودبر هداه ابتغاء ثواب الله وطلب رحمته في... وجرى أكثر ذلك على يدى... القاضى أبى الحسن عبد الواحد سنة سبع وخمسين وأربعمئة والبناء عبيد بن سحجر

Yüce emir mevlamız İzzülislam'ın oğlu Nizâmüddîn Müeyyidüddeve'nin (Allah ömrünü uzatsın ve ona yardımcı olsun) Allah'ın rahmetini talep ederek yapılmasını istemiş ve malını infak etmiştir. Kadı Ebü'l-Hasan Abdülvahid eliyle 457 senesinde Mimar Ubeyd b. Sa'cer'e yaptırılmıştır.¹¹⁰

2. Bir başka kitabe ise Parla'ya göre Âmid'deki surlarda 61. burcun ön yüzündedir. Beysanoğlu bu kitabenin Yenikapı'nın kuzeyindeki yüksek ve ince yapılı burcun üzerinde olduğunu ve Mervânî Burcu olarak anıldığını söylemektedir.

بسم الله ما أمر بعلمه الأمير الأجل السيد نظام الدين مؤيد الدولة وفخر الأئمة عز الملوك ابو القاسم نصر بن عز الاسلام أطل الله بقاءه وأعز نصره على يدى القاضى أبى الحسن عبد الواحد بن محمد في سنة ستين وأربعمئة.

¹⁰⁶ Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 199; Berchem, Strzygowski, *age*, s. 32; Gabriel, *age*, s. 268; Konyar, *age*, c. 2, s. 31; Parla, *age*, s. 249; Ripper, *age*, s. 469.

¹⁰⁷ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.199-200; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.184.

¹⁰⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.197; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.183.

¹⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.198-99; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.183-84.

¹¹⁰ Baş, *age*, s.199; Berchem, Strzygowski, *age*, s.32; Gabriel, *age*, s.268; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.184; Konyar, *age*, c.2, s.31; Parla, *age*, s.249; Ripper, *age*, s.469.

Bismillah. Ulu emir ve efendimiz Nizâmüddîn Müeyyedüddeve Fahrülmille İzzülmülük Ebü'l-Kasım Nasr b. İzzüislam (Allah varlığını daimi kılsın) tarafından Kadı Ebü'l-Hasan Abdulvahid b. Muhammed eliyle 460 senesinde yaptırılmıştır.¹¹¹

3. Parla'ya göre Âmid'de İç Kale'deki 49. burcun doğu bölümünün orta kısımlarındadır. Beysanoğlu, eski Hükümet Konağı'nın yanındaki kayanın üzerindeki Dicle'ye bakan surun üzerinde olduğunu söylemektedir.

بسم الله مما امر بعلمه الأمير الأجل جمال الاسلام نظام الدين نصر الدولة عز الملوك ابو القاسم نصر بن عز الاسلام
أطال الله بقاءه و اعز نصره وذلك بنظر الوزير الأجل الأعز الكامل زعيم الدولة ابي طاهر سلامة بن ابراهيم أدام الله ايامه
وجرى ذلك على يدي القاضي أبي الحسن عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد في سنة أربع و ستين وأربعمئة والبناء موسى
بن مزيد.

Bismillah. Ulu emir ve İslam'ın güzelliği Nizâmüddîn¹¹² Nasrüddevle İzzülmülük Ebü'l-Kasım Nasr b. İzzüislam (Allah ömrünü uzatsın ve yardımcısı olsun) ile yüce, aziz ve kâmil vezir Zaîmüddevle Ebu Tahir Selame b. İbrahim (Allah ömrünü uzatsın) tarafından Kadı Ebü'l-Hasan Abdulvahid b. Muhammed b. Abdulvahid eliyle 464 senesinde Mimar Musa b. Mezîd'e yaptırılmıştır.¹¹³

4. Bu kitabe Silvan'dadır. Beysanoğlu şehrin kuzeydoğusundaki altı köşeli burcun güney yüzünde olduğu şeklinde yerini tarif etmiştir.

بسم الله لا اله الا الله محمد رسول الله مما امر بعلمه مولانا الأمير السيد الأجل المؤيد المنصور جمال الاسلام نظام الدين
نصر الدولة كهف الأمة عز الملوك سلطان الأمراء ابو القاسم نصر بن عز الاسلام نصر الدولة أطال الله بقاءه ادام سلطانه في
سنة أربع و ستين وأربعمئة

Bismillah. La İlahe İllallah, Muhammed Rasulullah. İslamın güzelliği, muzaffer mevlamız, yüce emir Nizâmüddîn devletin yardımı, milletin sığınağı ve meliklerin izzeti, Sultanü'l-Ümerâ Ebü'l-Kasım Nasr b. İzzüislam Nasrümille (Allah ömrünü ve saltanatını uzatsın) tarafından 464 senesinde yapılması emredilmiştir.¹¹⁴

5. Parla'ya göre Âmid'deki 9. burcun doğu yüzündedir. Beysanoğlu'nun tespitine göre eski şehir ile yeni şehri birbirine bağlayan ve 1960'ta açılan kapının üzerindedir.

بسم الله مما امر بعلمه الأمير الأجل جمال الاسلام نظام الدين عز الملوك ابو القاسم نصر بن عز الاسلام أطال الله بقاءه
بنظر الوزير الأجل زعيم الدولة ابي طاهر سلامة بن ابراهيم أدام الله ايامه على يدي القاضي أبي الحسن عبد الواحد بن
محمد سنة خمس و ستين وأربعمئة والبناء موسى بن مزيد.

Bismillah. Ulu emir ve İslamın güzelliği Nizâmüddîn İzzülmülük Ebü'l-Kasım Nasr b. İzzülmülük Ebü'l-Kasım Nasr b. İzzüislam (Allah ömrünü uzatsın) ve yüce vezir Zaîmüddevle Ebu Tahir Selame b. İbrahim (Allah ömrünü uzatsın) tarafından Kadı Muhammed b. Ebü'l-Hasan Abdulvahid'in eliyle 465 senesinde Mimar Musa b. Mezîd'e yaptırılmıştır. (Beysanoğlu 1998: 233; Gabriel 2014: 237; Parla 1990: 174)

16. Nizâmüddîn Nasr'ın Ölümü

Zilkade 453/Kasım-Aralık 1061 tarihinde hükümdar olan Nizâmüddîn, Zilhicce 472/Mayıs-Haziran 1080'e kadar hükümdarlık yapmıştır. İbnü'l-Ezrak, Nizâmüddîn'i övmüş ve onu iyi bir hükümdar olarak görmüştür. Ona göre Nizâmüddîn adil, iyi ahlaklı ve insanlara çokça iyilik

¹¹¹ Berchem, Strzygowski, *age*, s.35; Beysanoğlu, *age*, c.1, s.230; Gabriel, *age*, s.256; Konyar, *age*, c.2, s.35; Parla, *age*, s.173.

¹¹² Nasrüddevle'nin oğlu olduğundan burada بن yani "oğlu" eksik yazılmış olmalıdır.

¹¹³ Beysanoğlu, *age*, c.1, s.232; Gabriel, *age*, s.257; Parla, *age*, s.209.

¹¹⁴ Beysanoğlu, *age*, c.1, s.236; Gabriel, *age*, s.270; Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956, s.23.

yapan biriydi. Onun hükümdarlığı zamanında insanlar ondan hayır ve bereket görmüştü. İnsanları ne yaptığıyla ilgilenir ve birinin başına bir şey geldiğinde halini sorardı. Zamanında ülkenin imar işlerine önem vermiş ve imar alanındaki en büyük payı da başkent Meyyâfârikîn almıştır. İbnü'l-Ezrak, Nizâmüddîn zamanında Meyyâfârikîn'de yapılan büyük çaplı imaratın diğer dönemlerle karşılaştırılamayacağını dile getirmektedir.¹¹⁵

İbnü'l-Ezrak, başka bir yerde de Nizâmüddîn döneminde yapılan büyük çaptaki imarı övmüştür. 463/1070-1071 yılından sonra Nizâmüddîn'in hizmetine girip her zaman meclisinde hazır olan İbn Aysûn, Manzaratü'l-Atîk denilen burcun üzerinden şehrin imarı ve Rabad denilen kent dışındaki yerleşim yeri ve bahçelere bakarak şehre hayretini dile getirmiştir. Ondan sonra kentin haksızlık ve zulümle yönetileceği kehanetinde bulunmuştur. İbnü'l-Ezrak, bu kehanetin doğru çıktığını, Nizâmüddîn'in oğlu Nâsîrüddevle Mansur'dan sonra zulüm ve kötülüğün egemen olduğunu, halkın fakirleştiğini hatta zamanına kadar Nizâmüddîn dönemindeki seviyenin yüzde birine ulaşamadığını söylemektedir.¹¹⁶ İbnü'l-Ezrak, 479/1086-1087 yılında Musul'a vali olarak atanan Amidülmülk'ten bahsederken adaleti, hayırseverliği, halkın canını, malını ve namusunu koruması bakımından Nizâmüddîn devrine benzetildiğini söylemektedir.¹¹⁷ İbnü'l-Ezrak, birçok yerde Nizâmüddîn dönemindeki refah ve ülkede yapılan imar çalışmalarını dile getirmiştir. Her ne kadar bu ifadeleri abartı ve hayranlık ile yoğrulmuş olsa da Nizâmüddîn'in ölümünden bir asır sonra var olan iyi imajını göstermektedir.

Nizâmüddîn'in hizmetinde olan Bağdatlı İbn Aysûn adındaki müneccim yıldızlara bakarak Nâsîrüddevle'nin üç gün sonra tahta çıkması gerektiğini söyleyince cesedi kefenlenerek üç gün bekletilmiştir. Bu esnada farelerin gözlerini yediği Nizâmüddîn, başkent Meyyâfârikîn'nin Babü'l-Hüvve denilen kapısından çıkarılarak meydanın en aşağısında, babası Nasrüddevle'nin olduğu yere gömülmüştür.¹¹⁸

Sonuç

Mervânîlerin beşinci hükümdarı olan Nizâmüddîn, 1061 yılından 1080 yılına kadar 19 yıl tahtta kalmıştır. El-Kürdî nisbesi ile anılan ailesi, Hamîdî Kürt Aşireti'nin Çârbuhtî koluna mensuptur. Babası Mervân, Siirt ve Ma'den arasında kalan Kûrmâs Köyü'ndendir. Kendisinden önce dayıdan yeğene, kardeşten kardeşe geçen hükümdarlık ona babasından intikal etmiştir. Hükümdarlığının ikinci yılından sonra ağabeyi Sa'düddeve Ebü'l-Hasan Muhammed ile olan ihtilafı su yüzüne çıkmış ve Sa'düddeve'nin ölümüyle sonuçlanmıştır. Nizâmüddîn'in diğer ağabeyi Said'in isyanı Nizâmüddîn'in tahtını sarsmıştır. İlkinde Selçuklu askerleri ile Meyyâfârikîn'i kuşatan Said, ikinci isyanında Mervânî hükümdarı olacakken Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle istediğini elde edememiştir. Bu isyan Mervânî iktidarının itibarını zedelemiş ve Selçukluların Mervânîlerin taht kavgalarına müdahil olmasını meşrulaştırmıştır.

Nizâmüddîn, hükümdarlığında imar faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Döneminde yapılan çalışmalardan kalan beş kitabe günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-Ezrak'ın ifadelerine dayanarak ekonomik açıdan Mervânîlerin en müreffeh dönemi olduğu kanısına varılmaktadır. Nizâmüddîn, babası ve amcalarının takip ettiği komşu devletlerle barış içinde yaşama politikasını benimsemiştir. Nizâmüddîn'in bu politikasındaki istikrarı Selçuklu akınları nedeniyle

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih*, 1987, c.8, s.422; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, c.10, s.112; İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.199; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.184; İbn Şeddâd, *age*, c. 3/1, s. 379, 389.

¹¹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.204; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.188-89.

¹¹⁷ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.221; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.199.

¹¹⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihü'l-Fârikî*, s.200-201; İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, s.188; Sibî İbnü'l-Cevzî, *age*, c.19, s.349.

bozulmuştur. Malazgirt öncesinde Bizans İmparatorluğu'nun askeri mukavemetini kırmak, korku salmak ve ganimet elde etmek için yapılan akınlar, Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun ele geçirilmesini gaye edinmiştir. Selçuklu Devleti'nin komutanlarıyla gerçekleştirdiği bu akınlarda Mervânî toprakları üs ve geçiş güzergâhı olarak kullanılmıştır. Selçuklu komutanları ve emrindeki askerlerin farklı zamanlarda Mervânî topraklarının farklı yerlerinde olmaları, Mervânîlerin onlarla ortak hareket ettiği anlamına gelmektedir.

Nizâmüddîn, Malazgirt Savaşı'ndan önce Selçuklularla büyük sorunlar yaşamıştır. Said ile beraber Selçuklu ordusunun sonrasında Salar-ı Horasan'ın Meyyâfârikîn'i kuşatması ve Alparslan'ın Nizâmüddîn'i tahttan indirmeye karar vermesi şeklinde bize ulaşan olaylar, bu hadiseleri nakleden tarihçiler tarafından kardeşler arası anlaşmazlık ve haraç meselesi gibi zahiri nedenlerle açıklansa da Selçukluların Bizans'a yönelik politikalarında Nizâmüddîn'in ayak diremesiyle ilgili olmalıdır. Selçuklu iktidarının Malazgirt Savaşı öncesine kadar Nizâmüddîn'e karşı sergiledikleri bu tavır Alparslan, Nizâmüddîn, Nizâmülmülk ve Said'in bir araya geldiği 1070 yılındaki buluşmalarıyla Nizâmüddîn'in lehine sonuçlanmış ve bu tarihten sonra tekrar etmemiştir.

Mervânîler, Malazgirt Savaşı'nda Selçuklulara destek vermişlerdir. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bahsettiği on bin gönüllü Kürd'ün tümü değilse de bir bölümü Mervânîlerin takviyesidir. Bu takviyeye rağmen İbnü'l-Ezrak'ta geçen rivayet, Selçukluların Mervânîlerden Malazgirt ve Ahlat'ı aldığı yönündedir. Ancak diğer kaynaklar bu rivayeti yanlışlamaktadır. Mervânîlerin Selçuklu orduları ile Bizans'a karşı icra edilen akınlarda yer aldıkları konusunda açık ifadelere rastlanmazken Selçukluların yaptıkları akınlarda ağırlıklı olarak Mervânî topraklarını kullanmaları Mervânîlerin de onlarla beraber hareket ettikleri anlamına gelmektedir. Bu konuda açık bilgilerin olmayışı, büyük bir ihtimalle tarihçilerin bu detaylara girmemesi nedeniyledir.

Kaynakça

- ABDULGANİ EFENDİ, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.
- ABDUSSELAM MARDİNÎ, *Tarihu Mardin min Kitabi Ümmü'l-İber*, Thk: Hamdi Abdülmecit Es-Selefi, Tahsin İbrahim Doski, Matbaatu Havar, Duhok 2002.
- ABUL-FARAC Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev: Doğrul Ömer Rıza, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ATTALEİATES Mikhael, *Tarih*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- BAŞ Gülsen, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2006.
- BERCHEM Max Van, Josef STRZYGOWSKI, *Amida*, Heidelberg, 1910.
- BEYSANOĞLU, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıcından Akkoyunlular'a Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.
- BRYENNİOS Nikephoros, *Tarihin Özü*, Çev: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- EBÜ'L-FİDA İmâdüddin İsmail, *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, El-Matbaatü'l-Hüseyniyet'il-Mısriyye, Mısır t.y.

- EL-ANTAKÎ Yahya Said, *Zeylu Tarihi 'l-Mecmû*, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut 1905.
- EL-HAMEVÎ Yakut, *el-Hazel ve'd-Dâl Beyne'd-Devri ve'd-Dârati ve'd-Dîre*, thk. Yahya Zekeriya Abare, Muhammed Edip Cumrân, Menşûrât-ı Vezâreti's-Sakafe, Dimeşk 1998.
- EL-HÜSEYNÎ Sadrüddin Ali, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Thk: Muhammed İkbâl, Pencab Üniversitesi, Lahor 1933.
- EL-ISFAHÂNÎ İmadüddin, *Kitabu Tarihi Devleti Âli Selçuk*, Matbaatü'l-Mevsu'at, Mısır 1900.
- EL-MAKDÎSÎ, *Kitabu Ahsenü't-Takâsim fî Ma'rifeti'l-Akâlim*, Beril Matbaası, Liden 1877.
- EL-ÖMERÎ Şehabüddin Ahmed, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Kamil Süleyman Cebûrî, Mehdi en-Necm, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2010.
- EN-NÜVEYRÎ Şehabüddin Ahmed, *Nihayetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk: Necip Mustafa Fevvaz, Hikmet Küşeylî Fevvaz, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2004.
- ER-RÜZRÂVERÎ Ebu Şüca, *Zeylu Tecâribü'l-Ümem*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2003.
- EZ-ZEHEBÎ Şemsüddîn, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*, Thk: Şuayb Arnavud, İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996.
- , *Tarihü'l-İslam ve Vefayati'l-Meşahir ve'l-A'lam*, Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- FLURY Von S., *İslamische Schriftbänder Amida-Diarbekr*, Frobenius, Basel/Paris 1920.
- GABRİEL Albert, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, Çev: Adil Çetin, Dipnot Yayınevi, Ankara 2014.
- HILLENBRAND Carole, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Morali, Alfa Tarih, İstanbul 2015.
- İBN HALDÛN Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldûn*, Darü'l-Fikir, Beyrut 2000.
- İBN HALLİKÂN Şemsüddîn Ahmed, *Vefâyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Thk. İhsan Abbas, Darü's-Sadr, Beyrut 1977.
- İBN HURDÂZBÎH, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beril Matbaası, Leiden 1889.
- İBN İBRÎ Ebü'l-Ferec Cemalüddîn, *Tarihu'z-Zaman*, thk. Ebu İshak Ermele, Darü'l-Meşrik, Beyrut 1986.
- İBN İMRÂNÎ Muhammed b. Ali, Kasım SAMİRÎ, *El-İnbâ fî Tarihi'l-Hülefâ*, Darü'l-Afaki'l-Arabiye, Kahire 1999.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fida İsmail, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, thk. Adbullah b. Aabdülmühsin et-Türkî, Darü'l-Hicr, İmbabe 1987.
- İBN ŞEDDÂD, *El-A'lakü'l-Hatîre fî Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre*, Thk: Yahya Zekeriya Abare, Menşurat-ü-Vezaret'üs-Sekafe, Dimeşk 1991.

İBN TAĞRİBERDÎ Cemalüddîn Yusuf, *En-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriye, Kahire 1935.

İBN TİKTAKA, *El-Fahrî fî'l-Âdabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiye*, Daru Sadr, Beyrut t.y.

İBNÜ'L-ADÎM Kemâlüddîn, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Thk: Süheyl Zükar, Darü'l-Fikir, Beyrut t.y.

İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *El-Muntazam fî-Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR İzzüddîn, *El-Kamil fî't-Tarih*, Thk: Yusuf Dukak, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1987.

———, *El-Kamil fî't-Tarih*, thk. Ömer Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1987.

———, *İslam Tarihi el-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, Çev: Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, t.y.

İBNÜ'L-EZRAK Ahmed b. Yûsuf, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev: Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınevi, İstanbul 1990.

İBNÜ'L-EZRAK Ahmed b. Yûsuf, *Tarihü'l-Fârikî*, Thk: Bedevi Abdullatif A'wad, Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye, Kahire 1959.

İBNÜ'L-FAKÎH, *Muhtasarı Kitâbü'l-Büldân*, Beril Matbaası, Leiden 1302.

İBNÜ'L-FUVATÎ Kemalüddîn, *Mecmeü'l-Adâb fî Mü'cemi'l-Elkâb*, Thk: Muhammed Kazım, Müssetü't-Tabâa ve'n-Neşr, Tahran 1416.

İBNÜ'L-İMÂD EL-HANBELÎ, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, Thk: Arnavud Mahmud, Dar-ü İbn Kesîr, Beyrut-Dimeşk 1986.

İBNÜ'L-VERDÎ Zeynüddîn, *Tarihi İbni'l-Verdî*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1996.

İLİSH Lutz, *Reports Of The State Hermitage Museum LXXIV*, The State Hermitage Publishers, Saint Petersburg 2016.

KONYAR Basri, *Diyarbakir Kitabeleri*, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

LASTİVERTCS'İ Aristakes, *Aristakes Lastivertcs'i's History*, Çev: Robert Bedrosian, Source of the Armenian Tradition, Newyork 1985.

MEHMED EMİN ZEKÎ, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşâhiru Kurd u Kurdistan)*, Çev: M. Baban, S. Kutlay, Apec & Öz-Ge Yayınları, Swedan 1998.

NÂSIR-I HÜSREV, *Sefernâme*, Çev: Yahya Haşap, Heyetü'l-Mısriyeti'l-Amme li'l-Kitap, Kahire 1993.

PARLA Canan, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi), Ankara 1990.

- POOLE Stanley Leane, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Forni Editore, Bologna 1967.
- PSELLUS Michael, *Chronographia*, Çev. E. R. A. Sewter, Yale University Press, New Haven 1953.
- , *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Çev: Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLAH, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev: Erkan Göksu, Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- RİPPER Thomas, *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Çev: Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.
- SAVCI Süleyman, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956.
- SEVİM Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- , *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SEVİM Ali, Yaşar YÜCEL, *Türkiye Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*, Thk: Muhammed Berekat, Kamil Muhammed El-Harrat, Ammar Ruhavî, Darü'r-Risaleti'l-Alemiye, Dimeşk 2013.
- SİMBAT, *Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1334)*, Haz: Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, Ankara 1946.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- YAZ Arafat, "Mervânî Emiri Nasrû'd-devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 1 (2017), ss. 137-96.
- YUSUF Abdurrakib, *Ed-Devletü'd-Düstekiye fî Kürdistani'l-Vüstâ*, Matbaatü'l-Livâ, Bağdat 1972.